
Boekbesprekingen

Peter L. Berger, Hansfried Kellner: **Sociology Reinterpreted. An Essay on Method and Vocation**, Penguin Books, London, 1982, 176 blz.

Na een aantal jaren van grote uitbundigheid zijn sociologen de laatste tijd wat sip geworden. Velen schijnen de moed opgegeven te hebben, vergaderen veel en publiceren weinig. Opwindende debatten vinden niet meer plaats. De fut is eruit. In andere wetenschappelijke disciplines wordt men al niet meer boos op sociologen doch worden zij meewarig bejegend en buiten de wetenschap – in de ruime wereld van politiek en beleid – heeft men veel van het vertrouwen in deze wetenschap verloren. Malaise alom, zo lijkt het wel, en dus tijd voor een *réprise de conscience* welke Berger en zijn zwager Kellner in dit boekje willen geven. Hun conclusie luidt dat er voor de sociologie wel degelijk nog toekomst is, mits zij zich weer richt op de intellectuele animus van haar grondleggers (Weber voorop, maar ook Durkheim, Simmel, Mannheim, Pareto, e.t.q.): focus op de grote problemen van de moderne samenleving, niet aflatende wens om het betekenisvolle gedrag van mensen te begrijpen en verklarend te interpreteren, besef van de mogelijkheden en de gevaren van de sociologische relativisering, enz.

In het eerste hoofdstuk ('Sociology as a Way of Seeing') worden nog eens de centrale ideeën van Bergers kennissociologie, die stoelt op Weber en Schutz, uiteengezet. Hoofdstuk twee bespreekt in het verlengde daarvan 'The Act of Interpretation', waarin als thema's centraal staan: conceptualisering, evidentie, objectiviteit, toepasbaarheid. In hoofdstuk drie ('Sociological Interpretation and the Problem of Relativity') gaan Berger en Kellner uit van Pascals bekende uitspraak dat wat waar is aan de ene kant van de Pyreneeën, onwaar is aan de andere kant. Het geconstrueerde karakter van de werkelijkheid wordt geaccentueerd en verbonden met de kennissociologische analyse van de plausibiliteitsstructuren. Hoofdstuk vier ('Sociological Interpretation and the Problem of Freedom') bespreekt eveneens een aantal thema's die we al uit eerdere publikaties van Berger kennen, maar zij worden hier geactualiseerd en vooral geconfronteerd met ideologische noties over 'sociology of liberation'. De spil van het argument is de volgende uitspraak: 'Sociology does provide insight into all forms of social determination and thus opens up new areas of choice' (p. 109).

Berger, die duidelijk de auteur is van de uiteindelijke versie van dit boek, zet aldus vroegere ideeën nog eens op een rij en betreft hen steeds op de sociologie als wetenschappelijke methode en als beroep en roeping ('vocation'). Sociologie is een wetenschap en als zodanig een 'structure of relevance' die niet zomaar kan en mag opgaan in alledaagse relevantie-structuren: de relatie tussen theorie en praxis is dan ook steeds gebroken, indirect. Toch is de sociologie ook een bewustzijnsvorm die duidelijk aan waarden en normen van het dagelijkse leven is gebonden: sociologie is geen koele, waardevrije techniek en juist daarom is het zo belangrijk om waarden te expliciteren en voor de duur van het

wetenschappelijke werk zoveel mogelijk tussen haakjes te zetten. Voor iedere socioloog die het (Weberse) methodologie-ABC kent, zijn dit *Binsenwahrheiten* maar ze moeten inderdaad weer gezegd, uitgelegd en verdedigd worden. Berger en Kellner doen dat jonyes – met humor, flair en helderheid.

De kern van het boek moet echter aan het einde gezocht worden, in de laatste twee hoofdstukken. Hoofdstuk vijf ('Sociology between Technocracy and Ideology') laat zien hoe de sociologie vanaf de tweede wereldoorlog steeds meer in de ban geraakte van een technocratisering enerzijds (toegepaste sociologie, positivisme, eenzijdige nadruk op kwantitatieve gegevens, enz.) en een politieke ideologisering anderzijds (kritische sociologie, bevrijdingssociologie, revolutionaire sociologie, enz.). Beide ontwikkelingen lijken op het eerste gezicht tegengesteld, maar Berger en Kellner laten op overtuigende wijze zien hoe zij elkaar in een aantal opzichten nodig hebben en de bal toespelen. Nu dit balspel enige tijd geduurd heeft en de uiteindelijke resultaten zowel voor de wetenschap als voor de maatschappij en de politiek teleurstellend blijken te zijn, is de sociologie in een grote crisis terechtgekomen. De coalitie van technocratie en ideologie heeft tot een intellectuele stagnatie geleid – een situatie waarin alleen nog maar clichés uitgewisseld worden. Het laatste hoofdstuk sluit hierop aan ('Sociology in the Crisis of the Modern World') en laat zien dat deze crisis van de sociologie in een veel groter cultuursociologisch verband moet worden gezien.

Het voordeel maar ook het probleem van Berger is, dat hij een ongekend scherpe geest en blik bezit en bovendien nog goed kan schrijven ook. Het voordeel van deze (inmiddels steeds zeldzamer wordende) kwaliteiten is duidelijk: moeilijke problemen en ingewikkelde theorieën worden helder uiteengelegd en gemakkelijk leesbaar opgediend. Voor het onderwijs is dan ook dit boekje erg goed bruikbaar. Maar uiterekend deze kwaliteiten vormen toch ook een probleem: je leest dit alles als een vlotte roman en dreigt uit het oog te verliezen dat het op bijna iedere bladzijde om fundamentele, uiterst belangrijke vraagstukken gaat. Velen zullen geneigd zijn na vluchtige lezing het boekje schouderophalend terzijde te leggen en zij maken dan, volgens mij, een ernstige fout. Wat Nietzsche eens zei van de Grieken, is van toepassing op Berger en zijn boeken: zij zijn diep aan de oppervlakte. Inderdaad, een felle, af en toe weldadige dan weer ietwat stekende Helleense zon schijnt ook in dit essay. Ongetwijfeld zou hij veel meer serieus genomen worden, indien hij zijn waarnemingen, interpretaties en ideeën in Germaanse ernst zou verpakken en *gründlich* uiteenzetten – hoofdstukken, paragrafen, subparagrafen en vele, vele voetnoten. De eerste zin van zijn *Invitation to Sociology* (1963) zegt dat het boekje gelezen, niet bestudeerd moet worden. Op de omslag van *Sociology Reinterpreted* heeft de uitgever geschreven 'A sequel to the bestselling *Invitation to Sociology*, hopen uiteraard de 1 miljoen exemplaren van deze briljante inleiding te kunnen evenaren. De boekjes horen inderdaad bij elkaar, maar zoveel is duidelijk dat het goed is om na hen gelezen te hebben, hen ook te bestuderen. Wie dat grondig wil doen moet erg veel gaan lezen: geen beleidssociologie, geen politiek geëngageerde sociologie, maar De Tocqueville, Durkheim, Weber, Simmel, Mannheim, Pareto, Gehlen, Schelsky – kortom, een grootse traditie die de sociologie onder de druk van 'technocratie' en 'ideologie' lichtzinnig opzij heeft geschoven, een traditie ook die manieren van kijken en van denken bevat, welke het waard zijn om ook nu nog te gebruiken en los te laten op de vele sociaal-culturele problemen, waarvoor we gesteld zijn en waarvoor de conventionele sociologie van de jaren zestig en zeventig ons inadequaat heeft uitgerust. Inderdaad: *reculer pour mieux sauter*. *Sociology Reinterpreted* is daarvoor een bijzonder inspirerende aanzet.

A. C. Zijdeveld

Dick A. Papousek: *The peasant potters of Los Pueblos. Stimulus situation and adaptive processes in the Mazahua region in Central Mexico*, Van Gorcum, Assen, 1981, XIV en 181 blz.

Mexico is een van de meest interessante landen van Latijns-Amerika. Buurland van de Verenigde Staten, is het in de jaren veertig tot zestig het geliefde excursieterrein geweest van een hele generatie Amerikaanse antropologen, die school hebben gemaakt als de 'modernisten'. Ook Nederlandse beoefenaren van de sociale wetenschappen hebben in Mexico onderzoek verricht. Van Zantwijk promoveerde op verdwijnende volkeren en culturen in Zuid-Mexico, Vellinga op de industriële bourgeoisie in Nueva Leon, en Buve op een aantal episoden tijdens de Mexicaanse revolutie. Papousek is de volgende in de rij Mexicaanse promovendi met een proefschrift over pottenbakkers in een aantal dorpen ten westen van Mexico-stad. Mexico staat ook algemeen in de belangstelling: de Mexicaanse volkskunst, vooral aardewerk, waarover deze dissertatie handelt, is in Nederland te koop in tal van Xenos- en Abal-vestigingen. Ik ben dan ook met genoegen aan Papouseks studie begonnen. Het is een publikatie waarvan het veldwerk in 1966 een aanvang nam. De auteur heeft de regio bezocht in 1966, 1967, 1974 en 1976 en doet in zijn boek verslag over de ontwikkelingsprocessen bij de boeren gedurende deze periode. Het lezen van dit verslag is me, vanwege het grote aantal uitweidingen en onderbrekingen in het betoog beslist niet meegevallen.

Pottenbakkerij behoort niet tot de onderwerpen waar men zich makkelijk aan vertellen kan, en mijn kritiek is dan ook niet dat Papousek te hoog heeft gegrepen. Mijn kritiek is ook niet dat diens verklaringsmodel een kleurloze navolging, met lichte wijzigingen, is van de ideeën van Foster en, meer in het algemeen, van auteurs als Redfield en Lewis, grote antropologen die bij een vorige generatie geleerden en vogue waren, al moet het me wel van het hart dat meer dan de helft van de door Papousek gebruikte literatuur ouder is dan vijftien jaar en dat de bijdrage van Mexicaanse antropologen aan het theoretisch model nogal summier is. Het kiezen van een passend probleem en een passende probleemstelling is ieders goed recht.

Mijn kritiek richt zich op het feit dat de tekst veel en veel te wijldopig is, in herhalingen vervalt en aan inconsistenties leidt. De hoofdstukken zes en zeven bijvoorbeeld zijn in sterke mate een duplicaat van hoofdstuk vijf, een gedeelte dat op zich ook al aanzienlijk gereduceerd had kunnen worden. De lezer ziet zich nu vergast op een stortvloed van niet-noodzakelijke details en theoretische bespiegelingen, waar ik de kanttekening bij maak dat die over het algemeen etiketterend in plaats van analytisch zijn. Ik geef voorbeelden. Waar het er in het boek uiteindelijk om gaat is te weten dat de pottenbakkers een vrachtwagen hebben gekocht om tenminste een deel van de tussenhandel uit te schakelen. Dat is duidelijk, er zit kop en staart aan, mensen handelen in hun gepercipieerde belang. Maar Papousek besteedt er zeker vijftien pagina's aan om uiteen te zetten dat zoiets modernisering en adaptatie is. Ook hoofdstuk twee, het theoretisch caput, is benoemend van karakter in plaats van verklarend. Zestien bladzijden blijken nodig om te bezien of pottenbakkers nu wel of geen boeren zijn. Zoiets zet men gewoonlijk in een voetnoot. Het is deze theoretische Freischweberei die makkelijk leidt tot vergissingen en vertekening. Papousek formuleert op pag. 38 een tautologie als hij opmerkt: 'The less a community is prepared to enter into relations with the outside world, the more traditional it will be'. Tautologieën hebben de neiging op te treden in encyclopedische in plaats van analytische werkstukken. Ook het gevaar van inconsistent taalgebruik doet zich daar voor. Zo'n inconsistentie komt voor in het veelvuldig maar verwarrend gebruik van de term 'monopolist'. Op pag. 62 maakt Papousek een onderscheid tussen monopolist, oligopolist en monopolist; verderop blijkt monopolist zijn favoriet. Op pag. 64 blijken er op een beroepsbevolking

van 1.300 zielen ongeveer 50 tussenhandelaars te bestaan, naast 10 kleine monopolisten en 3 grote. Dat noem ik conceptualiseren met elasticiteit. Maar er blijkt nog meer rek in de monopolies mogelijk. Op pag. 69 zijn de grote monopolisten op hun beurt weer een klein radertje van een groot netwerk, dat op pag. 71 bevattelijk in kaart gebracht is.

Ik beëindig hier mijn commentaren op de theorie. De methodologische opmerkingen van de auteur hebben zich beperkt tot de beginpagina's van het werkstuk, maar ze zijn van een parmantigheid die ik ronduit misplaatst vind. Ik geef twee citaten: 'I am of the opinion that a study-in-intervals, especially in research such as this, offers definite advantages. I would like to see such *interval studies* more often, particularly in studies of modernization. Such a methodology would offer the possibility of less 'chronocentric' research. I am, however, aware of the practical problems involved in such an approach'. (pag. 5). Deze uitspraak wordt nog overtroffen door: 'My methods during the research period combined induction and deduction. I find a clear division between these methods in itself artificial. In research such as this (which started out with an 'applied' character), the two overlap. This is all the more so as a result of the 'interval' nature of this study, in which fieldwork and library research were alternated'. (pag. 6). Het wordt me bij het verteren van zulke teksten droef te moede: heeft de schrijver zojuist het wiel herondekt, of is hij niet op de hoogte van een methodologische discussie die vanaf de jaren twintig gaande is?

Voor dit soort situaties geldt maar één oplossing: zelfdiscipline door het drastisch snoeien van de tekst. In het geval van Papouseks werkstuk vind ik een verhouding van 10:1 gerechtvaardigd. In plaats van een boek van 180 pagina's was een artikel van 18 bladzijden te verkiezen geweest.

D. Kruijt

M. B. ter Borg: **Nihilisme en de Franse sociologische traditie**, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1982, 236 blz.

De laatste jaren is in beperkte kring een hernieuwde belangstelling te bespeuren voor de Franse sociologie. Enerzijds is het een herleving van de aandacht voor de klassieken; anderzijds een oriëntatie op denkbeelden van hedendaagse Franse sociologen, zoals Raymond Aron, Alain Touraine, Pierre Bourdieu en Manuel Castells. Deze hernieuwde belangstelling heeft inmiddels ook 'institutionele' vormen aangenomen door de oprichting van een SISWO-werkgroep Franse sociologie. De auteur van de hier te bespreken dissertatie is lid van deze werkgroep.

Het boek heeft een tweeledig doel, te weten een beschrijving van leven en werk van een zevental hoofdfiguren uit de Franse sociologische traditie en de ontwikkeling van een sociologische visie op het gebruik van het begrip nihilisme. De verwevenheid van beide doeleinden komt tot uitdrukking in de centrale vraag: hoe gebruiken de hoofdfiguren uit de Franse sociologie het begrip nihilisme en hoe past dit in hun denken over de samenleving als geheel?

Om op deze vraag antwoord te geven wordt eerst een beschouwing gewijd aan het begrip nihilisme. Op basis van enkele voorbeelden uit de literatuur (Dostojewski, Camus, Celine en Beckett) wordt gewezen op het feit dat nihilisme hier minder naar een begrip, dan wel naar een gevoel verwijst; een gevoel dat samenhangt met eenzaamheid, vervreemding en afwezigheid van God. Bovendien verbinden deze schrijvers aan het nihilisme een polemisch element: men bekritiseert de bestaande samenleving. Bovendien denkt men het nihilisme te kunnen overwinnen door het stellen van alternatieven. Dan wordt Nietzsche, de belangrijkste vertegenwoordiger van het nihilisme besproken. Nietzsches nihilisme overstijgt de vraag

of het leven überhaupt nog zin heeft. Bij hem leidt deze vraag namelijk niet tot 'alles is zinloos', maar tot de grootste menselijke triomf. Het zich ontworstelen aan de zinloosheid van het bestaande, opent perspectieven op de zinvolheid van het niet-bestaande.

Vervolgens wordt de nihilistische problematiek besproken, zoals deze tijdens het Ancien Régime te onderkennen is. Aan de hand van drie hoofdstromen in het denken over de samenleving tijdens het Ancien Régime wordt het nihilisme 'avant la lettre' behandeld. Het gaat om de 'thèse nobilaire' van Montesquieu, de 'thèse royale' van Voltaire en de 'antithèse', de gelijkheidsgedachte van Rousseau. Alhoewel in de 18e eeuw slechts sporadisch over de nihilistische problematiek wordt gesproken, zijn – zeker bij de genoemde auteurs – al de voornaamste noties aanwezig die later in de theorie van het nihilisme een rol zullen spelen, namelijk de radicale twijfel (sceptis), het volledig op zichzelf teruggeworpen zijn (atomisme) en het zich niet langer kunnen vinden in de bestaande normen en waarden (vervreemding).

Na de bespreking van de 18e eeuw komt de 19e eeuw aan de orde. Er wordt ingegaan op het 'rienisme' van Joseph de Maistre, op de 'anarchie spirituelle' van Comte, het impliciete nihilisme van Alexis de Tocqueville en de anomie van Emile Durkheim. Al deze auteurs delen de geschiedenis in twee perioden in: voor en na de Revolutie. Allen zijn ze het erover eens dat het ontstaan van het nihilisme te maken heeft met de afbraak van de katholieke-feodale traditie. Verschillen tussen de auteurs hebben vooral te maken met hun oordeel over het wezen van het nihilisme. Voor Durkheim is het een incident, voor De Maistre en Comte is het een keerpunt en De Tocqueville denkt dat nihilisme eeuwig zal duren.

In een laatste hoofdstuk gaat de auteur enerzijds in op de betekenis van het begrip nihilisme voor de Franse sociologie en anderzijds op het belang van de Franse sociologische traditie voor de theorievorming rond nihilisme. Een en ander mondt uit in vier stellingen: 1) het begrip nihilisme heeft altijd een nihiliserende functie, 2) het gebruik van het begrip nihilisme vindt plaats in het kader van de strijd tussen waarden- en normenstelsels, 3) waar men zegt alles zinloos te achten, gaat het gebruik van het begrip nihilisme gepaard aan melancholie en 4) de diagnose: nihilistisch, is een stereotypering ten dienste van intellectuelen. Tot zover de inhoud van het boek.

Alvorens tot enkele beoordelende kanttekeningen te komen, moet echter nog een facet van deze studie worden vermeld. Ter Borg voegt namelijk aan de ideeën-historische benadering een kennissociologische component toe, dat wil zeggen dat hij tracht 'de ideeën in verband te brengen met de sociale positie van de auteur' (p. 31). In feite gaat het dus om het achterhalen van de positionele bepaaldheid van het denken. Mijs inziens schuilt in deze aanpak zowel een voordeel, als een gevaar. Het voordeel ervan is ongetwijfeld dat wordt nagegaan hoe het denken van mensen (en dus ook de grote denkers uit onze cultuurgeschiedenis) sterk wordt bepaald door hun levenslot, hun persoonlijke ervaringen: successen en teleurstellingen, voorspoed en ramp. Met andere woorden: vele van de – soms hoogdravende – intellectuele schema's kennen hun vertrekpunt in de alledaagse levenservaringen. De menselijke levensweg bepaalt – vaak onbewust – de richting van het denken en handelen. Deze kennissociologische notie heeft – om met de woorden van de auteur te spreken – vrijwel automatisch een nihilistische functie. Zeker voor wat het denken van vroegere auteurs betreft, zit in deze kennissociologische benadering ook een gevaar. Over de levensloop van de betreffende mensen is vaak niet zo heel erg veel materiaal beschikbaar en wat er beschikbaar is, is niet zelden selectief. En dit selectieve materiaal wordt dan nog eens door een bepaalde bril bekeken, waardoor toch minstens de schijn ontstaat dat die biografische elementen geselecteerd worden die bij de leer van de auteur passen.

Kortom, een boek bestemd voor sociologen met een belangstelling voor theorie en de geschiedenis van het vak. Een vertrouwde met de Franse sociologische traditie zal het

lezen aanzienlijk vergemakkelijken. Deze traditie is een welkom tegenwicht voor de erg praktisch gerichte sociologische traditie in Nederland. Het is een boek dat men, met een variant op Nietzsche's uitspraak in zijn werk *Ecce Homo*, zou kunnen omschrijven als 'wee mij boek, ik ben een nuance...'

N. J. M. Nelissen

Otto Jansen, Koert Swierstra: **Heroïnegebruikers in Nederland; een typologie van levensstijlen**. RU Groningen, 1982, 667 blz.

Heroïnegebruikers in Nederland is een boek waarin het junkie-bestaan vanuit een sociologische invalshoek is onderzocht. Centraal staat de vraag welke maatschappelijke factoren een rol spelen bij het starten van een heroïne loopbaan. De auteurs kiezen voor een niet-moraliserend uitgangspunt. Zij gaan ervan uit dat een heroïnegebruiker voor zichzelf 'geldige redenen' heeft voor het gebruik en dat in die zin heroïnegebruik rationeel en betekenisvol gedrag is'. Dit op zijn minst verrassende uitgangspunt wordt verder als volgt gespecificeerd: 'Hoewel de rationaliteit en betekenis van dit gedrag zich in de loop van het verslavingsproces kan wijzigen, blijft het heroïnegebruik als zodanig ingebed in een geheel van veronderstellingen die een gebruiker heeft over zichzelf en zijn leefwereld. Voor hem zijn deze veronderstellingen 'waar', zoals dit ook geldt voor een niet-gebruiker'.

Bovenstaand uitgangspunt voerde de onderzoekers naar 'deviante' (maatschappelijk afwijkende) jongerensubculturen als de omgeving waar de kiem gelegd werd en wordt voor een levensstijl die sommigen in een later stadium (voorlopig) afsluiten met heroïnegebruik en de levenswijze als junk.

Naast de analyse van jongerensubculturen vonden de onderzoekers een tweede verklaringsgrond voor het starten met heroïnegebruik in de ontwikkelingen gedurende de afgelopen decennia van zowel de vrijetijdscultuur als van de verzorgingsstaat. 'De toename in vrijetijd, de toename van de hoeveelheid geld die aan vrijetijdsactiviteiten besteed kon worden en, niet in de laatste plaats, de vrijetijdsindustrie, maakten van de vrijetijd het levenssegment waar (in subculturele termen) het 'eigenlijke leven' zich ging afspelen. De vrijetijd vormt immers het domein van de vrijheid, het domein waar je je zelf kunt zijn'. Jongeren werden door deze ontwikkeling in toenemende mate met een tweeledig referentiekader geconfronteerd: enerzijds nemen zij een positie in die door de dominante cultuur wordt beheerst (gezin, school, werk), anderzijds hebben ze ook een positie in de vrijetijdscultuur, waar ze met de normen, waarden en denkpatronen van hun vrijetijdsvrienden te maken hebben. Deze twee werelden worden veelal nogal onproblematisch gecombineerd: 'straight by day and a swinger by night'.

Sommigen, wier positie in de 'normale' structuren zwak is – en dat kunnen net zo goed *middle class* jongeren als arbeiderskinderen zijn – worden echter in de verleiding gebracht de tegenstrijdigheden tussen 'normaal' en vrije tijd op te lossen door van de vrijetijdscultuur een ontsnapingsroute uit de dominante cultuur te maken. Een volledig doorzetten van deze weg is in materieel opzicht mogelijk geworden door de voorzieningen van de verzorgingsstaat.

Door de grote structurele werkloosheid van de laatste 10 à 15 jaar hebben de sociale uitkeringen hun karakter van *noodoplossing* (in geval van werkloosheid, armoede of gebrek) verloren. Hierdoor ontstond voor velen een ethos dat de keuze tussen werken (of pogingen daartoe) en een bestaan als uitkeringsgerechtigde mogelijk maakte. De uitkeringen verschaffen een (minimale) basis voor *full-time* deelname aan de vrijetijdscultuur. Het kiezen voor een vrijetijdsbestaan in combinatie met de participatie aan een jongerensubcul-

tuur waarin het heroïnegebruik niet normatief uitgesloten wordt, zijn blijkens het onderzoek twee belangrijke schakels in de keten van factoren die tot heroïnegebruik kunnen leiden. De heroïne is totalitair, zowel qua werking als qua financiering. Voor het onderhouden van de heroïneverslaving zijn de voorzieningen der verzorgingsstaat te enen male ontoereikend. De junk is er *full-time* mee in de weer. Sommige verslaafden vergelijken dit met een modaal burgermansbestaan; 'Ik was echt een superburgerlijk figuur... 's ochtends vroeg, om tien uur op weet je wel... Nou dan ging je eerst naar het winkelcentrum weet je wel, even 'HIL' in, of V en D daar, en dan hups, even een leren jasje mee; en dan hups even naar de heler... hup, leren jasje, hup honderd piek, hups naar de dealer, ... nou zo de hele dag door... ik geloof dat de meeste junks ontzettend burgerlijk zijn. Gewoon in de zin van eh... dat ze geen heisa willen, gewoon een vast en geregeld bestaantje, en verder geen geouwehoer... Dat is ook de eis die de drugs aan hen stelt'.

Het onderhavig onderzoek is gefinancierd en begeleid door het ministerie dat voorheen CRM heette, uiteraard in de hoop dat het beleidsrelevant zou zijn. In één opzicht is het dat zeker. Het onderzoek leert 'outsiders' veel over het heroïnebestaan. Anders dan in een case-beschrijving als bijvoorbeeld Yvonne Keuls' 'Floortje Bloem', waar het gaat om een individuele gebruikster, wordt hier de gehele populatie van Nederlandse mannelijke en vrouwelijke en Surinaamse mannelijke heroïnegebruikers bestreken. Waarschijnlijk valter in Den Haag echter weinig met de in dit boek gepresenteerde inzichten te doen. Het inzicht dat heroïnegebruik alles te maken heeft met een maatschappij die groepen jongeren geen motivatie tot maatschappelijk gedrag kan bieden – de werkloosheid is in dit verband wel de grootste boosdoener – kan niet doorwerken in een overheidsbeleid dat in sociaal-economisch opzicht vasthoudt, c.q. moet houden, aan de principes van een vrije markteconomie.

Een tweede mogelijk wel beleidsrelevante conclusie kan op basis van deze studie getrokken worden ten aanzien van de hulpverlening aan drugsverslaafden, al doen de onderzoekers dat zelf niet. Op tal van plaatsen in het boek, dat gebaseerd is op diepte-interviews met heroïnegebruikers, wordt duidelijk dat de hulpverlening gericht op afkicken nauwelijks of geen blijvende resultaten kan boeken. Wel wordt duidelijk dat de hulpverlening een belangrijke functie kan hebben als (tijdelijk) opvangadres ten tijde van de periodiek terugkerende crisissituaties in het gebruikersbestaan. Op dit moment vallen de grootste bezuinigingsklappen bij de zogenaamde laagdrempelige hulpverleningsinstellingen (b.v. het straathoekwerk). Het hier besproken onderzoek leert echter dat dit soort instellingen, met weinig pretentieuze doelstellingen, in feite de meest realistische hanteren.

In de nabeschuiving leveren de onderzoekers nog een argumentatie tegen twee momenteel sterk in de belangstelling staande beleidsalternatieven: gedwongen afkicken en vrije heroïneverstrekking. Beide mogelijkheden zullen volgens de auteurs niet werken, doordat zich inmiddels een dermate hechte heroïnestructuur van helers, dealers en seksbazen heeft gevormd, dat het aanbod van heroïne dan een nieuwe clientèle zal vinden onder de huidige en komende generaties jongeren. Met de mogelijkheden om de heroïne Nederland uit te krijgen is het zo bezien somber gesteld.

Tot slot moet nog vermeld worden dat het onderzoek qua 'stijl' van empirische sociologiebeoefening voor Nederland nieuw is. De onderzoekers hebben zich in sterke mate laten inspireren door de onderzoeken zoals die aan het Centre for Contemporary Cultural Studies van de universiteit van Birmingham bedreven worden. De onderlinge samenhang en ontwikkeling van die onderzoeken wettigen het om van een nieuwe stijl te spreken. Het boek is hierdoor niet alleen voor beleidsmakers (-critici) en hulpverleners relevant, maar ook de moeite waard voor sociologen die kennis willen maken met een Nederlandse variant op de 'cultural studies'.

Het boek is niet bij de boekhandel te verkrijgen. Het kan besteld worden bij: Criminolo-

gisch Instituut, Rijksuniversiteit Groningen, Haddingestraat 2-4, 9711 KD Groningen, tel. 050-114650.

Willem Dercksen

L. Willems: **Tussen overheid en ouderen; gecoördineerd bejaardenwerk in de jaren '70.** Vuga, 's-Gravenhage, 1980.

De dienst- en hulpverlening aan ouderen is verspreid over veel organisaties. Sommige zijn specifiek of overwegend gericht op ouderen, zoals verzorgingstehuizen en verpleeghuizen; andere slechts ten dele. Om te komen tot een samenhangend en op elkaar afgestemd geheel van hulp- en dienstverlening is coördinatie in het bejaardenwerk al dikwijls benadrukt. Samenwerkende instellingen op het terrein van het bejaardenwerk in een bepaald gebied kunnen zogenaamd *gecoördineerd bejaardenwerk* bieden: een gestructureerde samenhang van beleid, activiteiten en voorzieningen, zowel intra- als extramuraal. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van *dienstencentra* en hulp van een gekwalificeerde beroepskracht, zoals het geval is bij het zogenaamde *project gecoördineerd bejaardenwerk*. Deze organisatie kan velerlei activiteiten organiseren en coördineren, bijvoorbeeld hulpverlening en voorlichting en advies.

In een goed verzorgde, maar te omvangrijke studie van Willems wordt aandacht geschonken aan dit gecoördineerd bejaardenwerk. Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste en grootste deel (140 pp.) bevat het verslag van een beschrijvend onderzoek naar de taak, het werk en de werksituatie van de functionaris gecoördineerd bejaardenwerk, in de eerste helft van de jaren zeventig. In achtereenvolgende hoofdstukken schenkt de auteur aandacht aan instelling en servicepunt, werknemerschap, werkomgeving, werkinhoud, taakopvattingen, werksituatie en werkprestaties. In deel twee (de resterende 90 pp.) wordt het beleid van de rijksoverheid ten aanzien van het gecoördineerd bejaardenwerk geanalyseerd.

De studie kent verschillende beperkingen. In de eerste plaats heeft het onderzoek onder de functionarissen betrekking op de periode tot 1975. Sedertdien is de situatie nogal veranderd, zoals ook blijkt uit deel twee. In de tweede plaats hebben de onderzoeksresultaten slechts betrekking op 50% van de onderzoekspopulatie. 137 van de 272 functionarissen stuurden namelijk de vragenlijst niet terug. Deze lage respons is volgens de auteur te wijten aan de lengte van de vragenlijst, het tijdstip van onderzoek en kritiek op de vragenlijst (p. 52). Mij dunkt, allemaal omstandigheden die in principe grotendeels hadden kunnen worden vermeden, onder andere door een gedegen vooronderzoek te houden. Verder kan ten zeerste worden betwijfeld of men met gegevens die alleen door de functionarissen van de direct betrokken organisaties worden verstrekt wel een zuiver beeld krijgt van knelpunten in het werk. Gelukkig merkt de auteur het zelf op (p. 122-123). Maar hoe moet men dan de geldigheid van de onderzoeksresultaten beoordelen? Zijn de schattingen die de functionarissen maken aangaande de mate waarin ouderen gebruik maken van 'hun' organisatie (gemiddeld 28% van de bejaarden) als indicatie voor het slagen van het activiteitenaanbod te beschouwen (p. 130)?

De studie is slechts in een enkel opzicht rijk, maar in verschillende opzichten arm. Om met het eerste te beginnen: het boek bevat een schat aan informatie over deze vrij onbekende vorm van bejaardenwerk. Maar, zo moeten we daar direct aan toevoegen, al deze informatie levert eerder een 'zee om in te verdrinken' dan een 'zee om van te drinken'. Er ontbreekt een theoretisch kader, hetgeen zich vooral in deel twee wrekt. Daarin wordt, aan de hand van de Nota's Bejaardenbeleid 1970 en 1975, een overzicht gegeven van het beleid van de rijksoverheid. Mijns inziens gaat de auteur daarbij te veel uit van acties of opvattingen van

'de overheid'. Ik vraag me daarom af of het niet nuttiger geweest zou zijn als de schrijver het bejaardenbeleid vanuit een zeer bepaalde gezichtshoek had beschouwd, bijvoorbeeld met de blik vooral gericht op de processen van besluitvorming of de gedragscoördinatie. Ongetwijfeld moeilijk, maar mijns inziens veel boeiender en vruchtbaarder.

Op verschillende plaatsen trekt de auteur al te fel van leer en komt duidelijk tot 'sweeping generalizations' en te boude uitspraken, die soms in lelijk jargon zijn geformuleerd. Wat te denken van de opmerking dat de Nota Bejaardenbeleid 1975 'het wegwerken van de maatschappelijke problematiek en achterstelling van alle ouderen' centraal wil stellen? Verder lezen we dat de 7%-norm van de overheid 'uit de lucht is gegrepen'. En 'tegelijktijd nemen de welzijnstekorten bij ouderen toe' (p. 161, 165 en 166).

Van de betoogtrant en het taalgebruik zijn we zeker niet gecharmeerd. Een paar voorbeelden tot besluit: 'In onze verzorgingsmaatschappij kunnen bezuinigingen op welzijnsvoorzieningen niet worden doorgevoerd door zonder meer de geldkraan dicht te draaien. Een dergelijke handelwijze strookt niet met het rechtsbewustzijn van de meerderheid van de bevolking en roept verzet op omdat ze een openlijke miskenning van maatschappelijke behoeften impliceert'. (p. 162) En op p. 172 lezen we: 'Naarmate de besturing van de maatschappij ingewikkelder wordt, blijken traditionele opvattingen over het bestuur, waarin de beleidsvoering het voorrecht is van een kleine groep machthebbers, in de praktijk steeds minder te werken'. En als laatste voorbeeld: 'Planning moet bewerkstelligen dat de verschillende doelstellingen en activiteiten van de diverse plaatselijke welzijnsinstanties in hun onderlinge consequenties worden doordacht' (p. 174).

Dat vele bij deze werkvormen direct betrokkenen een nuttig gebruik van deze studie kunnen maken lijdt geen twijfel. Maar dat de auteur 'onmisbare informatie' aandraagt 'voor allen die op de een of andere manier bij de welzijnsbevordering van oudere mensen betrokken zijn', zoals de omslag verkondigt, gaat ons veel te ver. Daarvoor is de studie veel te descriptief en wat langdradig geworden, en is er te weinig orde aangebracht in de zee van het materiaal.

J. Naafs

The Annual Review of the Social Sciences of Religion, Vol. 5, 1981

In het vijfde jaarboek bieden de redacteurs van *The Annual Review of the Social Sciences of Religion* ons tien artikelen aan die alle in het Engels gesteld zijn behalve één Franstalig en één Duitstalig. De auteurs behoren allen tot het westerse halfmond, behalve S. Siddique (Singapore). De onderwerpen zijn overwegend theoretisch maar er komen ook een paar empirisch gerichte studies voor, onder meer het artikel van Bainbridge en Stark over 'Suicide, Homicide and Religion: Durkheim Reassessed' aan de hand van statistisch materiaal uit de Verenigde Staten uit het begin van deze eeuw.

Er worden verschillende theoretische problemen behandeld, onder meer in verband met het structureel functionalisme. Zo bestudeert Beckford het effect van functionele veronderstellingen over de structuur van menselijke samenlevingen op waardeoordelen met betrekking tot 'cults'. Hij toont aan dat voor- en tegenstanders van 'cults' op basis van functionele premissen tot verschillende evaluaties komen. Daarom stelt hij voor dat enkele ethische vragen expliciet zouden behandeld worden. De zogenaamde functionele substitutie van 'cults' voor het gezin als agenten van socialisatie moet op haar 'waarde' beoordeeld worden. Hij vraagt zich dan ook af of andere instellingen geen 'betere' alternatieven zijn voor het gezin dan 'cults'. Verder wijst hij erop dat dringend moet onderzocht worden welk soort waarden door 'cults' gepromoveerd worden. Beckford betwijfelt de waarde van een functio-

nele theorie die de mogelijkheid van 'voluntarisme en keuze' schrapt. Met betrekking tot hetzelfde denkkader onderzoeken Gröndblom en Thorgaard hoe het begrip 'functionele equivalentie' kan geoperationaliseerd worden in een empirische studie van alternatieve subsystemen voor de integratieve en compensatorische functies die de religie in de samenleving vervult. En Jean-Paul Willaime gaat in op 'la fonction infrapolitique du religieux'.

Secularisatie is een ander theoretisch kader dat in verschillende artikelen aanwezig is. Zo vereist het denken in termen van secularisatie een duidelijke definitie van wat bedoeld wordt met 'religie'; Seiwert bespreekt dit in zijn artikel over " 'Religieuse Bedeutung' als wissenschaftliche Kategorie". Hauf analyseert het concept 'Political Secularization' dat in Libanon gecreëerd werd door de linkse partijen om de conservatieve moslems te accommoderen. De meerderheid van de christenen verwierpt echter het hiermee bedoelde proces omdat zij het beschouwt als een slecht verdoken poging van de moslems om de macht te grijpen. B. Scharf, tenslotte, behandelt in een artikel 'Religion and Everyday Life' het effect van de overgang van status naar contract in het gezinsleven en de economie. Religie kan statusposities onderbouwen, niet de contractuele posities die in principe individualistisch en egalitair zijn, vandaar de verschillende graad van secularisatie in betrokken instituties.

In dit jaarboek zijn er nog drie andere belangrijke artikelen. John Fulton bespreekt kritisch de zogenaamde 'objectieve' studies van de religie waarin verzuimd wordt te reflecteren over cruciale menselijke ervaringen die frequent aan de basis liggen van geloof en engagement, namelijk vervreemdende ervaringen. Hij benadrukt de grotere noodzaak aan empathie bij de sociologen. Ph. Hammond poogt aan de hand van De Toquevilles noties 'voluntary associations' and 'self-interest rightly understood' de politieke betekenis van het tegenwoordig 'evangelicalism' in de Verenigde Staten te evalueren. Siddique, tenslotte, analyseert in haar artikel 'Conceptualizing Contemporary Islam: Religion or Ideology?' drie types van islamitische politieke ideologieën in Zuidoost-Azië.

Uit wat voorafgaat blijkt duidelijk dat de redacteurs een goede selectie gedaan hebben: de onderwerpen zijn actueel, controversieel en theoretisch belangwekkend.

K. Dobbelaere

Geert A. Banck, Lodewijk Brunt e.a. (red.): **Gestalten van de dood: studies over abortus, euthanasie, rouw, zelfmoord en doodstraf**. Ambo, Baarn, 1980.

Deze bundel bevat een selectie uit de bijdragen aan het voorjaarscongres van de NSAV uit 1979. Het onderwerp van de afzonderlijke bijdragen loopt zo uiteen, dat de lange ondertitel voor de bundel terecht is. Alleen wat zelfmoord betreft, belooft de titel te veel. Er is over dit onderwerp geen afzonderlijke bijdrage te vinden. Door de uiteenlopende onderwerpen en het verschil in aanpak bij de afzonderlijke bijdragen is het moeilijk om een totaalindruk van de bundel te geven. De meeste aandacht trekt vanzelfsprekend de tekst van de rede waarmee de Franse historicus Aries het congres opende. In deze rede geeft hij een overzicht van zijn theorie over de historische veranderingen in het sterven, het begrafenisritueel en het rouwproces. Even lezenswaard is het interview met Aries, dat door Danielle Bourgeois en Bart van Heerikhuizen is afgenomen. In dit interview reageert Aries op de kritiek op zijn boek *L'homme devant la mort*. Voorts biedt het interview een beeld van de beweegredenen achter het werk van de onderzoeker Aries. Bij het overzien van de rest van de bundel valt het op dat een belangrijk deel van de bijdragen betrekking heeft op de manier waarop nabestaanden met de dood omgaan. De boeiendste bijdragen uit deze categorie zijn die van Sjaak van der Geest en Jan Matse. Op basis van een inhoudsanalyse van populaire Ghanese liederen komt Van der Geest tot een indringend beeld van de betekenis van dood en rouw in

Ghana. Matse geeft een fraaie analyse van de betekenis van de dood in het persoonlijk leven en in het werk van de dichter Hiëronymus van Alphen. Ook de bijdrage van Johanna Fortuin is op inhoudsanalyse gebaseerd. Aan de hand van de teksten van rouwadvertenties levert zij een beschouwing over veranderde uitvaartgewoonten in Nederland. Cas Wouters en Herman ten Kroode rapporteren de resultaten van meer rechtstreeks empirisch onderzoek. Op basis van de ervaringen, die zij bij hun participerend onderzoek op een snijzaal hebben opgedaan, leveren zij een beschouwing over het omgaan met de dood van onbekenden. Als laatste uit de hier besproken groep bijdragen moet die van Jolante van Opzeeland-de Tempe genoemd worden. Uitgaande van haar persoonlijke ervaring geeft zij een beschouwing over het verloop van het rouwproces en biedt zij een overzicht van de rol die de psychotherapie daarin zou kunnen spelen.

De tweede categorie bijdragen uit deze bundel gaat over abortus en euthanasie. Over abortus is zo langzamerhand zoveel gepubliceerd, dat de bundel op dit punt weinig nieuws te bieden heeft. Drie van de vier bijdragen over dit onderwerp behandelen de veranderde maatschappelijke opvattingen in Nederland. De twee bijdragen van respectievelijk Lodewijk Brunt en Evert Ketting geven samen een aardig beeld van de historie van het abortusprobleem. Cees van der Eijk en Joyce Outhoorn leveren in hun bijdrage een scherpzinnige analyse van de manier waarop abortus als onderwerp van politieke besluitvorming in Nederland zo langzamerhand in een patstelling terecht is gekomen.

Over euthanasie bevat de bundel maar één bijdrage. Henri Hilhorst geeft in die bijdrage een samenvatting van de resultaten van een onderzoek dat hij samen met Marja Verhoef gedaan heeft. Op basis van participerende observatie in twee verpleegtehuizen komt in dit onderzoek de vraag aan de orde op welke manier artsen, verplegenden, verzorgenden, maatschappelijk werkers en pastores in de dagelijkse praktijk met euthanasie omgaan. De manier waarop dit moeilijk aanspreekbare onderwerp is onderzocht en in kaart gebracht verdient alle bewondering. De gehele bundel overziend nog het volgende. De sterke kant van iedere en dus ook van deze bundel is dat hij anders moeilijk lokaliseerbare bijdragen in één band samenbrengt. De zwakke kant van iedere bundel zit in de selectie van de bijdragen. Het terrein van deze bundel is voor de sociologie echter zo nieuw en de opgenomen bijdragen zijn naar aard en inhoud zo verschillend, dat ieder er wel wat van zijn gading in zal vinden.

L. Th. van Leeuwen

T. de Bruin en A. Peper, red.: **Arbeidsverhoudingen in Europa, Coöperatie – coalitie – conflict**, Alphen aan den Rijn/Brussel, Samsom, 1981, 223 blz.

De studie der arbeidsverhoudingen is intellectueel gezien niet de meest uitdagende tak van de sociale wetenschappen. De literatuur op dit terrein bestaat voor een belangrijk deel uit niet al te diepgaande beschrijvingen van ontwikkelingen in de verhoudingen tussen de sociale partners, die voorzien van etiketten als harmoniemodel, coalitiemodel, centralisatie, emancipatie, goedkeurend of afkeurend worden becommentarieerd. Indien men regelmatig de krant leest hebben de meeste wetenschappelijke publikaties over de arbeidsverhoudingen weinig nieuws te bieden. Boeiend wordt het onderwerp slechts, wanneer men gedetailleerd ingaat op historische ontwikkelingen in de arbeidsverhoudingen – zoals in de klassieke studie van Windmuller over de Nederlandse arbeidsverhoudingen – of zich op empirisch gefundeerde wijze concentreert op een bepaald deelaspect van de arbeidsverhoudingen of wanneer men verbanden weet te leggen tussen kenmerken van de arbeidsverhoudingen en kenmerken van de ruimere economische en sociale ontwikkelingen in verschillen-

de landen. De bundel *Arbeidsverhoudingen in Europa* vormt geen uitzondering op bovenvermeld patroon. Hoewel de diverse auteurs uitdrukkelijk aandacht besteden aan verbanden tussen de arbeidsverhoudingen en de economische en politieke achtergronden in de diverse landen, zijn de artikelen toch overwegend beschrijvend van aard en bevatten ze weinig nieuwe informatie of inzichten.

Arbeidsverhoudingen in Europa is een bundeling van een reeks artikelen over arbeidsverhoudingen in diverse Europese landen – Scandinavië (Peper), Duitsland (Knapen), Groot-Brittannië (Leijnse), België (Gevers), Zwitserland (Poelman), Oostenrijk (Fürstenberg), Joegoslavië (Ramondt), Frankrijk (Teulings, Visser), Italië (Van Lammeren) – eerder verschenen in het tijdschrift *Economisch Statistische Berichten*. De artikelen worden voorafgegaan door een inleiding van de redacteurs en gevolgd door drie samenvattende artikelen over de Europese arbeidsverhoudingen, het eerste van de hand van Etty, Van Rensen Van Zonneveld, het tweede en derde respectievelijk geschreven door Hollander en Raven. De artikelen zijn uitermate leesbaar geschreven door ter zake kundige auteurs en bieden op degelijke wijze informatie over de kenmerken van en ontwikkelingen in de arbeidsverhoudingen in de geselecteerde landen. Vaak worden vergelijkingen met Nederland gemaakt. De waarde van het boek is vooral gelegen in het grote aantal landen waarover informatie wordt verschaft.

De meest interessante artikelen vond ik die van Leijnse over Groot-Brittannië en van Teulings en Visser over Frankrijk. Leijnse laat op boeiende wijze zien hoe het gedecentraliseerde en pluriforme karakter van de Engelse arbeidsverhoudingen en de belangrijke rol die de *shop stewards* daarin spelen, samenhangen met de vroeg ingetreden industrialisatie van Engeland, waarbij nog lange tijd ambachtelijke technieken werden toegepast. De vakbeweging is als gevolg hiervan veel meer langs beroepslijnen georganiseerd (*Craft unions*) dan bedrijfstaksgewijs zoals op het vasteland gebruikelijk. Provocerend stelt Leijnse zich tot doel vooroordelen en misvattingen over het Britse systeem van arbeidsverhoudingen te weerleggen. Hoewel er bijvoorbeeld in Engeland vaak gestaakt wordt, is het aantal per jaar verloren gegane werkdagen in het geheel niet uitzonderlijk hoog. Deze poging tot rehabilitatie van de Britse arbeidsverhoudingen is mijns inziens niet geslaagd. Onbesproken blijft het verzet tegen technologische vernieuwing van de kant van de vakbeweging die op zoveel terreinen zo schadelijk is gebleken (container terminals, grafische industrie, mijnbouwindustrie, overbemannig bij de spoorwegen) of de ontwrichting van de auto-industrie die heeft bijgedragen tot het nagenoeg verdwijnen van eens bekende Britse automerken.

In hun zeer goed gedocumenteerde bijdrage over Frankrijk slagen Teulings en Visser erin het merkwaardige stelsel van arbeidsverhoudingen in dit land, met zijn sterk gepolitiseerd karakter – een akkoord is 'geen arbeidscontract maar een wapenstilstand' (p. 150) – en zijn sterk gedecentraliseerd systeem van 'fractional bargaining', alsmede de inbedding hiervan in het politieke systeem, helder te beschrijven en te analyseren.

Interessant waren ook de hoofdstukken over Zwitserland (Poelman) en Oostenrijk (Fürstenberg) vanwege het onwaarschijnlijk harmonische karakter van arbeidsverhoudingen aldaar. Het is opvallend dat het juist Zwitserland en Oostenrijk zijn, die van alle Europese landen het beste weerstand weten te bieden aan de economische crisis en de werkloosheid.

De zwakkere bijdragen aan de bundel zijn die van Gevers, Van Lammeren en Hollander. De bijdragen van Gevers over België en Van Lammeren over Italië zijn verward en op punten inconsistent. De kanttekeningen van Hollander over de Europese arbeidsverhoudingen blijven erg aan de oppervlakte. Wel het overwegen waard is zijn opmerking dat de stelsels van arbeidsverhoudingen door verreweg de meeste auteurs tezeer vanuit het perspectief van de ontwikkeling van de vakbeweging beschreven zijn.

Een bezwaar van *Arbeidsverhoudingen in Europa* is, dat het onvoldoende duidelijk is wat het gemeenschappelijk thema van de artikelen is. Gaat het om Europese arbeidsverhoudingen of om arbeidsverhoudingen in een aantal Europese landen. In hun inleiding vragen De Bruin en Peper zich af 'of en in welke mate er een groei naar Europese arbeidsverhoudingen mogelijk is' (p. 11). Dit is ook het thema van de afsluitende drie hoofdstukken. In de hoofdstukken over de afzonderlijke landen wordt hierover echter nauwelijks gerept. De artikelen zijn evenmin zo geschreven dat de vergelijking op bepaalde aspecten toegespitst kan worden.

Niettemin leren we uit de bundel als geheel en met name ook uit de bijdrage van Raven (Arbeidsverhoudingen in Europa. Ontwikkelingen en perspectieven) dat de landen qua arbeidsverhoudingen globaal gesproken in twee groepen vallen in te delen. Tot de eerste groep behoren landen met een sterke sociaal-democratische beweging en traditie (Scandinavië, Nederland, Oostenrijk, Duitsland), gekenmerkt door een grote mate van maatschappelijke harmonie, een sterke neiging om dingen in centraal overleg te regelen, en een vrij belangrijke rol van de centrale overheid als bemiddelaar, medeonderhandelaar en wetgever. De uitzondering binnen de sociaal-democratische groep wordt gevormd door Engeland. Tot de tweede groep behoren landen met meer gedecentraliseerde, gepolitiseerde en meer conflictueuze en chaotische arbeidsverhoudingen: Frankrijk, Italië. Ook België moet tot deze groep worden gerekend. In Frankrijk en Italië spelen communistische politieke partijen en vakbonden een veel grotere rol dan in de 'Noordeuropese' landen en zijn de klassenverhoudingen veel antagonistischer. In verband met de tegenstellingen tussen de zogenaamde Zuideuropese en Noordeuropese arbeidsverhoudingen was het interessant geweest om ook bijdragen over Portugal, Griekenland en Spanje in de bundel op te nemen.

Voor wat betreft de vooruitzichten voor de ontwikkeling van Europese arbeidsverhoudingen zijn zowel de inleiders als de schrijvers van de samenvattende artikelen pessimistisch. De grote nationale verschillen staan integratie van de arbeidsverhoudingen op Europees niveau in de weg. In de gedecentraliseerde 'Zuideuropese' landen voelt de vakbeweging niets voor centralisatie op Europees niveau. In de gecentraliseerde 'Noordeuropese' landen voelt de vakbeweging er weinig voor de op nationaal niveau verworven centrale invloed af te staan. Van de kant van de werkgevers valt tenslotte weinig medewerking te verwachten.

Concluderend zou ik willen stellen dat *Arbeidsverhoudingen in Europa* een bundel is zonder veel wetenschappelijke pretenties en zonder veel wetenschappelijke waarde. Het is echter een bijzonder nuttig en aardig boek voor mensen die in kort bestek betrouwbare informatie willen hebben over de arbeidsverhoudingen in diverse landen in Europa.

A. Szirmai

A. D. de Groot: *Academie en Forum; over hoger onderwijs en wetenschap*, Boom, Meppel, 1982.

Dit is slechts zeer ten dele een nieuw boek. Twee anderen dan de auteur zelf – Petersma (van de uitgeverij Boom) en Soudijn – hebben een aantal reeds eerder gepubliceerde teksten van De Groot verzameld en geordend. Sommige teksten zijn wat ingrijpend, andere wat lichter bijgewerkt. Er zijn ook twee nieuwe teksten bijgevoegd.

Het boek handelt over twee onderwerpen, die beide zowel in de titel als in de ondertitel vermeld staan. Het eerste deel (ongeveer één derde van het boek) gaat over de academie, dat wil zeggen over wetenschappelijk (soms wat breder: hoger) onderwijs; het tweede deel

(twee derden van het boek) gaat over wetenschapsbeoefening en het functioneren van het Forum.

Het is jammer dat de adviseurs van De Groot gemeend hebben deze teksten in één boek samen te voegen. De twee delen staan weliswaar niet volledig, maar toch wel tamelijk los van elkaar. Bovendien is het eerste deel voor een stuk achterhaald. Daarin komen de standpunten van De Groot ter sprake met betrekking tot het al of niet invoeren van een twee-fasenstructuur, het door hem gewenste model van een twee-fasenopleiding, selectie van studenten voor verschillende opleidingen, relatie tussen het wetenschappelijk onderwijs en het hoger beroepsonderwijs en nog vele andere onderwijskundige vraagstukken. Voor een deel mosterd na de maaltijd; voor een deel kwesties die nu een lage prioriteit in het wetenschappelijk onderwijs hebben. Misschien worden sommige punten in de toekomst nog eens ooit actueel, maar dan zou men op dat ogenblik nog altijd gebruik kunnen maken van artikelen in oude jaargangen van tijdschriften. Het opnemen van deze teksten in een boek, dat nu op de markt verschijnt, lijkt me niet gerechtvaardigd.

Het tweede deel, dat over het Forum handelt, vind ik daarentegen zeer de moeite waard. De Groot constateert dat de sociale wetenschappen zich niet zo ontwikkelen als dit wenselijk is. Zij hebben een zachte kern; basisbegrippen liggen niet voldoende vast; er is een overmaat aan theorieën, nutteloze modellen en wegwerptheorieën; in de ontwikkeling ziet men overwegend divergentie, in plaats van convergentie. Hij illustreert dit zeer uitvoerig met behulp van ontwikkelingen in de psychologie, maar telkens vermeldt hij uitdrukkelijk dat zijn diagnose voor alle sociale wetenschappen geldt. De psychologie vindt hij 'nog steeds de beste van de club, dat wel' (p. 172), ofschoon hij voor deze bewering geen enkel argument aanvoert. Dit is blijkbaar één van zijn *a priori*'s, die hij hanteert, terwijl hij andere *a priori*'s heftig bestrijdt (zie bijvoorbeeld pp. 178-179). Naar een oplossing moet volgens hem gezocht worden door het verbeteren van het functioneren van het Forum. Het Forum (met een hoofdletter) is de verzameling van wetenschapsbeoefenaars op een bepaald gebied, door zelf-selectie tot stand gekomen, opererend met kracht van argumenten. Ieder die serieus aan de wetenschappelijke discussie deelneemt en die door anderen als een serieuze discussiepartner wordt aanvaard, maakt deel uit van het Forum. Dit Forum is moeilijk aanwijsbaar en afgrensbaar. Wat wel concreet aanwijsbaar en afgrensbaar is, zijn forumachtige groepen (met een kleine f), zoals allerlei beoordelingscommissies, en dergelijke. De complete verzameling van dergelijke forumachtige groepen, die pro Foro spreken, zou als een (niet volledig adequate?) operationalisatie van het Forum opgevat kunnen worden.

De ideeën over het Forum en de suggesties met betrekking tot het verbeteren van de functionering ervan zijn stimulerend en zij verdienen een verdere doordenking, ook al roepen zij in veel gevallen vragen op die zeer moeilijk te beantwoorden zijn. Soms zijn de suggesties ook duidelijk aanvechtbaar en één vind ik uitgesproken gevaarlijk: ik denk hier aan het idee het Forum te institutionaliseren in de vorm van een duidelijke hiërarchie door middel van EGO-punten. Wie De Groot kent, zou misschien geneigd kunnen zijn de EGO-punten wat letterlijk te interpreteren (niet helemaal ten onrechte, overigens). De Groot zelf evenwel licht deze benaming toe als Excellentie-Gegevens-Onderzoekers. Opp. 32 zegt hij in een voetnoot: 'helemaal serieus is dit voorstel (nog) niet'. Toch is het ook niet onserieus bedoeld. Het gevaarlijke van dit idee schuilt hierin, dat een dergelijk hiërarchisch, geïnstitutionaliseerd Forum zich zeer gemakkelijk tot een establishment kan ontwikkelen, waarin macht meer beslissend kan zijn dan overtuigendheid van argumenten.

Ondanks alle bedenkingen die men tegen verschillende ideeën kan aanvoeren, is het tweede deel van het boek zeer interessant en stimulerend.

M. Albinski

J. Hemels: **Massamedia als medespelers**, Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1982.

Dit werk bestaat uit twee delen: een inleiding bedoeld voor nagenoeg iedereen die iets met massacommunicatie te maken heeft en een bibliografie voor scriptie-schrijvende studenten en hoger.

In de inleiding doet Hemels datgene waarin niet alleen inleidingen schrijvende communicatiewetenschappers uitmunten: herhalen wat al herhaalde malen herhaald is. Op zich kan dat nog nuttig zijn, maar door de manier waarop Hemels het doet ontnemt hij zich de kans blijk te geven van visie en inzicht. De auteur registreert, vertelt en zet sommige massacommunicatieve feiten achter elkaar.

Hemels beschouwt de massamedia hoofdstuksgewijs 'fundamenteel', 'contextueel', 'intentioneel' en 'structureel'. Deze nogal vrijblijvend ingevulde indeling is historisch vertellend geschreven, nagenoeg zonder conclusies of problematiseringen. Daardoor is het voor de beginnende lezer erg moeilijk om hoofd- en bijzaken van elkaar te scheiden. Diezelfde lezer zal zich er wellicht met mij over verbazen dat de auteur geen enkele relatie heeft gelegd tussen deel I en deel II (de 4000 titels tellende bibliografie).

De in de ondertitel van dit boek gepretendeerde 'toegang tot het studieveld van de massacommunicatie' is door deze omissie beperkt. Ruim honderd pagina's met 'monografieën en andere publikaties over massacommunicatie' (± 3000 titels) staan, volstrekt los van de inleiding, uitsluitend alfabetisch op auteur gerangschikt. De aspirant-gebruiker zal derhalve nog wel eens moeten zoeken. Weliswaar vermeldt het register indien van toepassing de pagina's uit deel II waar een of meer titels over enig onderwerp staan, maar dat vergroot de toegankelijkheid nauwelijks.

De zich bibliograaf in spe noemende Hemels (pag. 257) heeft ongetwijfeld een prestatie van betekenis geleverd. Aangezien de auteur waarschuwt 'van goedkope en hautaine kwalificatie(s)' (pag. 258) niet gediend te zijn en ik me niet competent acht zijn bibliografie echt te beoordelen, volsta ik met enkele opmerkingen: de inleiding heeft qua opzet niets met de bibliografie te maken. Ik zou het evenwel betreuren als dat potentiële lezers of kopers zou afschrikken.

Me beperkend tot een oppervlakkige vergelijking tussen de in de inleiding gebruikte literatuur en de bibliografie ben ik niet op evidente 'missers' gestoten. Wel werd ik verrast door het feit dat Hemels op pag. 113 een aan mijn proefschrift ontleende passage toeschrijft aan J. W. Carey. Of andere auteurs dit ook is overkomen heb ik niet gecontroleerd omdat ik aanneem dat hier van een puur toevallige vergissing sprake is. Wie zichzelf en anderen zoveel citeert als Hemels doet, loopt gemakkelijk het risico dat er iets met 'ambachtelijk' bijgewerkte fiches misgaat.

Recapitulerend: met zijn bibliografie heeft Hemels ons een dienst bewezen; de inleiding is erg oppervlakkig en heeft slechts in die zin een relatie met de bibliografie dat beide over massacommunicatie gaan.

G. W. Marsman

Iteke Weeda: **Ideaalbeelden rond Leefvormen. Variatie in denken over huwelijk, gezin en andere leefvormen**, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1982, 124 blz.

Onder de goed gekozen titel 'Ideaalbeelden rond Leefvormen' presenteert Itেকে Weeda de resultaten van een intensief kwalitatief onderzoek met zestig respondenten uit zeer verschillende categorieën der bevolking over hun ideaalbeelden rond allerlei aspecten van het samenleven. Ter wille van de rust en sfeer tijdens de interviews werd geen gebruik gemaakt

van een bandrecorder maar werden de antwoorden vrijwel letterlijk neergeschreven en direct daarna nader uitgewerkt, waardoor het mogelijk was al hetgeen de respondent in het gesprek te berde had gebracht, nauwkeurig vast te leggen. Een methode van onderzoek die mij niet onbekend voorkomt (Saal: *Het Boerengezin*, 1958) en thans gelukkig, vanwege haar eigen merites, meer aandacht krijgt.

Het boekje van Weeda bestaat uit drie hoofdstukken. Het eerste geeft met als grondslag het empirisch materiaal waarvan in het volgende hoofdstuk verslag wordt gedaan, een geslaagde theorievorming: onderscheiden worden zeven stromingen die uiteraard – vandaar de keuze van de term *stroming* boven die van de term *type* als zijnde minder statisch – in elkaar overvloeien, maar waarbinnen 'stelsels van waarden en normen zijn die het meest specifiek een bepaalde stroming tekenen' (blz. 14) en derhalve vanwege hun institutionele signatuur als *ideaalbeelden* mogen worden opgevat. Achtereenvolgens komen, steeds beschreven binnen hun maatschappelijke context, aan de orde: (1) ideaalbeeld van de familie-eenheid (in het gesloten groepsleven); (2) ideaalbeeld van de gezinseenheid in nauw contact met de familie; (3) ideaalbeeld van de gezinseenheid (in een open samenleving); (4) ideaalbeeld van de zelfontplooiing in de gezinseenheid; (5) ideaalbeeld van individu in de paarrelatie; (6) ideaalbeeld van het paar of individu in vriendenkring; (7) ideaalbeeld van individu in vriendschapsnetwerken (blz. 15-37). Als fundamentele onderstroom welke richting geeft aan de veranderende waarden en normen zoals die (voorshands) in de ideaalbeelden zijn uitgekristalliseerd, heeft Weeda gekozen voor de toenemende *individualisatie* (blz. 11), volgens haar een niet te negeren vrij krachtige onderstroom, van essentieel belang voor het primaire leefklimaat (blz. 38).

De maatschappelijke consequenties van de geschetste ontwikkeling, zij het wel wat summier – te summier naar mijn inzicht – en in elk geval onvoldoende uitgewerkt voor een daarop te enten sociaal beleid, komen in een negental punten aan de orde. Onder het opschrift 'Economische Aspecten' worden enkele opmerkingen gemaakt die juist vanwege hun betekenis een verdere doordenking en uitwerking behoeven. Allereerst dat het gesloten gezin met de man als kostwinner in toenemende mate als een 'luxe' zal gaan gelden. 'Immers een gezin van 4 à 5 mensen moet leven van één inkomen, zeer ten dele gecompenseerd door belastingvoordeel en kinderbijslag. Bij het alleenwonen en de LAT-relatie heeft ieder individu een eigen inkomen (of een eigen sociale uitkering) en, ook al moet men een eigen woonruimte betalen, dit is per inkomenscategorie altijd royaler dan het één-inkomensgezin. In sterkere mate geldt nog het voordeel voor het (kinderloze) paar, in de open relatie, waarvan beiden een inkomen hebben' (blz. 93 en 94). Met name in de lagere sociale milieus zal de 'goedkopere' leefvorm van twee inkomens omdat deze niet strookt met het ideaalbeeld, weinig worden gekozen. 'Het zijn juist de beter-opgeleiden, beter-verdienenden, die zich eerder de nieuwe 'goedkopere' ideaalbeelden eigen maken' (blz. 94), zo luidt de conclusie van Weeda. Een conclusie die ik vooralsnog niet graag voor mijn rekening zou willen nemen. Kwalitatief vergelijkend onderzoek hierover zoals Straver cum suis over de inhoud en beleving van tweerelaties hebben gedaan, zal daartoe noodzakelijk zijn.

Niettemin: 'Ideaalbeelden rond Leefvormen' vormt én door de theorievorming én door de materiaalverwerking, beide steeds in wisselwerking tot elkaar, een belangrijke bijdrage tot de gezinssociologie.

C. D. Saal

O. Scholten: **Krant en democratie** (diss.), Amsterdam, VU boekhandel/uitgeverij, 1983.

Scholten heeft in zijn proefschrift een antwoord gezocht op de vraag: 'kan de politiek-parlementaire berichtgeving in Nederlandse dagbladen geacht worden een adequate bijdrage te leveren aan de meningsvorming van burgers over politieke aangelegenheden in een democratisch staatsbestel, en zo ja, in welke mate?' (pag. 295).

Op deze uitvoerige vraag volgt een eveneens uitvoerig antwoord in drie delen: eerst wordt ons een democratiemodel gepresenteerd dat als uitgangspunt heeft gediend. Vervolgens komt er een uitgebreid volgens de regels der kunst uitgevoerde inhoudsanalyse over hoe de landelijke dagbladen berichtten over algemeen politieke beschouwingen over de rijksbegroting 1979 (tussen 5 en 13 oktober 1978) in de Tweede Kamer (kortweg 'Bestek 81').

Als derde onderdeel van het antwoord gebruikt Scholten een beperkt (N=572) ontvangersonderzoek onder de lezers van landelijke dagbladen. Ter explicitering van zijn vooronderstellingen en de criteria aan de hand waarvan hij zijn vraag wil beantwoorden verklaart Scholten uit te gaan van een formeel normatieve omschrijving van democratie, waarin 'ieder het recht en de mogelijkheid heeft op voet van gelijkheid mee te beslissen over aangelegenheden waarvan hij de gevolgen ondervindt' (pag. 8). De mijns inziens arbitraire keuze van dit democratiemodel is tegelijkertijd de sterke en zwakke zijde van deze studie; sterke zijde: aldus kan men op theoretisch (of logisch?) niveau criteria ontwikkelen waaraan burger en media moeten voldoen ter zake van die adequate (bijdrage aan de) meningsvorming. Zwakke zijde: de werkelijkheid ziet er – uiteraard ook volgens Scholten – wel even anders uit. Mij komt het erg a-politiek voor om te doen alsof je van de feitelijke ongelijkheid kunt abstraheren.

Dat ziet Scholten ook wel en daarom schreeft hij zijn pretenties terug: deze 'reiken niet verder dan het leveren van een bijdrage aan de discussie rond het functioneren van de massamedia' (pag. 28).

Die bijdrage levert deze studie ongetwijfeld, maar het blijft moeilijk het werkelijkheidsgehalte precies te vatten, omdat Scholten als uitvloeisel van zijn democratiemodel de staatsburger als een 'rationele burger' ziet die redelijk is, belangstelling heeft voor de publieke zaak en politiek kiest niet uit eigen belang, maar het algemeen belang als uitgangspunt neemt enz.

Dat is volgens Scholten een ideaalbeeld dat 'gedragen wordt door een sterk geloof in de redelijkheid van mensen'.

De idee van de rationele burger leeft volgens Scholten nog steeds en in zijn studie gaat hij van die burger uit omdat vanuit dat ideaal criteria kunnen worden afgeleid voor de wijze waarop de media hun functie moeten vervullen. Immers de burger moet geïnformeerd zijn, redelijkheid, tolerantie en een openheid van geest bezitten.

Dat zijn even zovele criteria voor de media: ze moeten niet alleen informatie verschaffen, maar deze moet ook bijdragen aan de democratische burger toegedichte eigenschappen. Aan de hand van een negental aspecten (dimensies) van de dagbladinhoud gaat Scholten na in welke mate de Nederlandse landelijke bladen bijdragen leveren aan de meningsvorming. Hij meet onder andere aandacht voor politiek, de diversiteit van politieke gevallen per dagblad, de leesbaarheid = toegankelijkheid van elke krant en de volledigheid van informatie.

Definities en meting worden helder en methodisch verantwoord. De studie geeft al met al een goed beeld van de inhoud van de kranten met betrekking tot de algemene beschrijving rond Bestek '81.

Volledigheidshalve meet de onderzoeker tevens de aandacht voor niet parlement-gebon-

den politiek in de belichte dagbladen. In tegenstelling tot de berichtgeving over Bestek '81 beschikt hij hier niet over een volledige en meetbare werkelijkheid in de vorm van de Handelingen van de Tweede Kamer. Gemeten naar de mate waarin de kranten de inhoud van de algemene beschouwingen in hun kolommen opnamen komt Scholten tot een voor de Nederlandse pers zeer bevredigende conclusie. Vergeleken met andere nieuwsoorten is politiek nieuws veruit het belangrijkste genre, de politieke opvattingen in het volk worden goed weerspiegeld. De vier grote partijen krijgen de meeste aandacht, de meeste kranten geven vrij veel aandacht aan verschillende politieke opvattingen en partijen. Wat leesbaarheid betreft zitten de meeste kranten op het niveau van het middelbaar onderwijs enz. enz.

Aan het eind van zijn studie sommeert de onderzoeker de scores van elke krant op alle kenmerken die van belang zijn voor de meningsvorming. Dat vergt enige vindingrijkheid want niet vaststelbaar is welk kenmerk zwaarder weegt dan welk ander.

Via enige irreële vooronderstellingen komen de kranten uiteindelijk op een rijtje van hoog tot laag te staan wat betreft de meest adequate bijdragen aan de meningsvorming (pag. 311). De enige conclusie die Scholten uit de gevonden rangorde trekt is, dat men er niet de conclusie uit mag trekken dat alle kranten zouden moeten worden als nummertje één. Deze uitkomst is een voorbeeld van veel van de andere resultaten uit dit onderzoek: er staan keurig verwerkte uitkomsten, maar wat je ermee moet als lezer of krant is onduidelijk.

Wel duidelijk en van groot belang is wat blijktens dit onderzoek de gevolgen voor onze geïnformeerdheid zijn van het (denkbeeldig) wegvallen van een of meer kranten. Interessant is hoe dat ook doorwerkt op het bereik van de politici.

Krant en democratie is in de eerste plaats een inhoudsanalyse; daarop beoordeeld is het een interessante en goed verantwoorde studie. De auteur is erin geslaagd de gebruikte factoren allemaal meetbaar te definiëren, wat bewondering afdwingt. Het uitgevoerde lezerskringonderzoek wordt illustratief en tentatief genoemd. Binnen deze pretentie wordt helder aangetoond dat de krant en de dimensies die Scholten daaraan onderscheiden heeft, van invloed zijn op de meningsvorming van lezers over politieke aangelegenheden, tenzij die lezers de krant niet primair omwille van de (politieke) informatie lezen.

Tot slot: qua methode en resultaten heeft Scholten een zeer informatief boek geschreven. Wat precies de implicaties zijn van het gekozen democratiemodel verdient nader onderzoek; wellicht komen er dan heel andere beoordelingscriteria voor dagbladen uit de bus.

G. W. Marsman

Marcel Oomen: Maria verscheen in Vlaanderen. Een onderzoek naar het ontstaan van een bedevaart in België. (Papers on European and Mediterranean Societies, no. 17; Antropologisch-Sociologisch Centrum), Amsterdam, 1981, 92 blz.

Het schijnt dikwijls voor te komen dat zich aan mensen in rooms-katholieke streken zogenaamde 'Maria-verschijningen' voordoen. Zulke mensen worden 'zieners' genoemd. In België alléén al zouden het afgelopen decennium tientallen zieners zijn voorgekomen. Doorgaans worden ze niet serieus genomen. Maar plotseling kan het gebeuren dat zo iemand ruime bekendheid verkrijgt en het middelpunt wordt van een schare volgelingen, die geloof hechten aan wat hij over zijn verschijning vertelt. Ze stromen toe, in de hoop zelf van dit wonder getuigen te mogen zijn, richtlijnen te ontvangen over hoe ze de wereld en het geloof moeten beschouwen of misschien zelfs te worden genezen van slepende kwalen en aandoeningen. Iets dergelijks deed zich voor bij de Antwerpse telefoonbediende Leon Theunis, die in 1967 te Bohan de heilige Maagd langs de kant van de weg meende te hebben zien staan. Sindsdien is ze nog diverse keren aan hem verschenen, terwijl ze later het nodige

opzien baarde door als houten beeld – eigendom van Theunis – bloedrode tranen te vergieten.

Maria verscheen in Vlaanderen is het verslag van een antropologisch onderzoek naar de achtergronden van 'het geval' Leon Theunis. De auteur heeft zich onder de volgelingen begeven, heeft vanuit Nederland pelgrimages naar de Belgische bedevaartplaatsen meemaakt en uitvoerig met enkele tientallen 'gelovigen' gesproken. De nadruk ligt op de beschrijving: hoe is de groepering rond Theunis ontstaan, hoe heeft deze zich ontwikkeld en tenslotte, hoe kun je zo'n verschijnsel op sociologische manier 'duiden'. Het resultaat is een lichtvoetige studie, in mensentaal geschreven, met duidelijke sympathie voor de onderzochten.

Het onderzoek heeft geen bijdrage tot de theorie geleverd, maar dat pretendeerde de auteur ook niet. Hij heeft empirisch materiaal aangedragen, waaraan met name in de godsdienstsociologie nog steeds grote behoefte bestaat. Dat is op zichzelf waardevol genoeg.

De gegevens zijn geordend aan de hand van begrippen en inzichten die ooit door Laeyendecker naar voren zijn gebracht in zijn dissertatie *Religie en conflict*. Dat proefschrift verscheen in 1967, hetzelfde jaar waarin Leon Theunis zijn eerste verschijning kreeg. Het pleit voor Laeyendecker dat zijn 'theorie' over sekten blijkbaar de tand des tijds heeft kunnen doorstaan.

Eén punt van kritiek op de auteur van *Maria verscheen in Vlaanderen* lijkt in dit verband ter zake. Laeyendecker beschouwt leden van sekten als 'cultureel onterfden'. Daarin zit een ideologische stellingname verborgen, want waarom zou je mensen die zich van de officiële leer distantiëren, 'onterfd' noemen. Minstens zo interessant is immers om na te gaan wat 'sekten' aan eigen cultuur ontwikkelen. Dat Marcel Oomen als antropoloog aan dat punt klakkeloos voorbijgaat is wat teleurstellend.

L. Brunt

Lily Harm: Migratie uit de steden. Een literatuurstudie, Mededelingen van de vakgroepen sociologie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1982, 82 blz.

Er worden nog steeds scripties geschreven die niet slechts de aandacht verdienen van de enkele beoordelaars. Dat kan bijvoorbeeld gezegd worden van de doctoraal-scriptie van Lily Harm, die in bewerkte vorm is verschenen als publikatie nummer twee in een nieuwe reeks uit te geven door de vakgroepen sociologie van de Landbouwhogeschool. 'Migratie uit de steden' biedt een goed geschreven overzicht van een belangrijk maatschappelijk verschijnsel.

Nog onlangs vroegen de grote vier (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht) dringend om concrete maatregelen van de rijksoverheid om problemen als gevolg van de leegloop uit de steden het hoofd te kunnen bieden. De auteur stelt zich dan ook als probleem een antwoord te vinden op de vraag: welke factoren en processen spelen een belangrijke rol bij de migratie uit de stad en welke mogelijke ontwikkelingen ten aanzien van deze migratie zijn in de toekomst te verwachten?

Onder migratie wordt verstaan: een blijvende verandering van woonplaats, waarbij een gemeentegrens wordt overschreden. Men kan tegen de keuze van deze definitie inbrengen dat een gemeentegrens vooral administratief van belang is en voor de betrokken migranten nauwelijks van betekenis.

Daar staat echter tegenover dat het voor de financiële toestand van de grote steden wel van belang is of die soms grillig lopende grens al of niet overschreden wordt. In een

literatuurstudie is men bovendien afhankelijk van beschikbare onderzoeken, die hun materiaal ontleen aan statistieken, gebaseerd op de bevolkingsboekhouding van gemeenten, die van migratie spreken als de gemeentegrens wordt overschreden.

Voor de beantwoording van de probleemstelling maakt de auteur gebruik van de migratietheorie die Ter Heide in zijn proefschrift *Binnenlandse migratie in Nederland* heeft uitgewerkt. Deze theorie is enerzijds zo algemeen dat het veel geciteerde theoretische model van Lee en Wolperts' notie van 'place-utility' zich zonder veel moeite in Ter Heides theorie laten integreren en heeft anderzijds haar bruikbaarheid bewezen bij de analyse van statistisch materiaal met betrekking tot de migratie tussen regio's in Nederland. De auteur volgt Ter Heides theorie op de voet en vult deze aan met verwijzing naar later verschenen onderzoeksresultaten. Een apart hoofdstuk is gewijd aan de vraag of het vertrek uit de grote steden verklaard moet worden uit de voorliefde voor het buiten wonen dan wel vanwege de beschikbaarheid van onvoldoende eengezinswoningen in de stad (ook wel aangeduid als de keuze- c.q. dwangbenadering).

Tot slot waagt de auteur zich aan een toekomstverkenning: zal de uittocht uit de steden onverminderd voortgaan, zich stabiliseren of omslaan in een beweging terug naar de stad?

Wat opvalt is dat de auteur zo stevig als zij eerst de hand vasthoudt, die Ter Heide met zijn theorie aanreikt, zo gemakkelijk zij deze in de laatste hoofdstukken weer loslaat. Een meer consequent 'toetsen' van Ter Heides theorie zou de eenheid van het betoog ten goede zijn gekomen. Aldus zouden de sterke en zwakke punten van Ter Heides theorie beter zichtbaar gemaakt kunnen worden. Zo een sterke kant lijkt mij de volledigheid van factoren, die Ter Heide geeft voor de verklaring van het verschijnsel migratie. Dat hangt nauw samen met het algemene karakter van zijn theorie. Het lijkt bijna tautologisch om te stellen dat migratie verklaard kan worden uit het streven naar verbetering van de levensomstandigheden.

Wil migratie optreden, dan moet volgens Ter Heide in elk geval zijn voldaan aan (potentiële) verschillen tussen vertrek- en vestigingsgebieden, moeten deze verschillen bekend zijn in het potentiële vertrekgebied dank zij de communicatie tussen deze gebieden en dient de situatie in het vestigingsgebied door personen uit het vertrekgebied positief gewaardeerd te worden.

Daarnaast is er nog een aantal als randvoorwaarden te beschouwen migratiebelemmerende (economische en politieke barrières) en migratiebevorderende factoren (positief gekleurd beeld van vestigingsgebied, migratiemode, frustratie in vertrekgebied).

Als de auteur Ter Heide laat concluderen dat deze migratiebelemmerende en -bevorderende factoren voor de binnenlandse migratie in Nederland van weinig of geen betekenis zijn (blz. 28), dan is een voetnoot van de auteur niet toereikend om de generaliseerbaarheid van deze conclusie te betwijfelen. Zoals de auteur aangeeft, kan de 'regel' van Ter Heide mogelijk niet weerlegd worden op grond van zijn analyse van het beschikbare statistische materiaal over interregionale migratie. Toch wil dat nog niet zeggen dat zij eveneens zonder meer geldt voor de recente uittocht uit de grote steden of voor de door sommigen verwachte terugkeer.

In het hoofdstuk 'de betekenis van woonfactoren nader beschouwd' komt de auteur ook tot de conclusie dat inderdaad de verschillen tussen stad en omgeving bepalend zijn voor de suburbanisatie, al is het volgens haar niet de door Ter Heide genoemde woonsfeer van het suburbane gebied dat de mensen trekt, maar het tekort aan geschikte woningen dat de mensen de steden doet verlaten. De keuze voor één van beide verklaringen heeft uiteraard belangrijke beleidsconsequenties.

Hoe hachelijk tenslotte een toekomstverkenning is, mag blijken uit voor de suburbanisatie van belang zijnde recente ontwikkelingen, zoals de inmiddels voorgestelde forse tariefsverhogingen bij het openbaar vervoer, de dalende olieprijs en mogelijk weer een toena-

me van de gemiddelde woningbezetting als gevolg van het ter discussie stellen van de individuele huursubsidie.

Niettemin, een gedegen werkje, niet zozeer voor insiders (al is de actualisering van Ter Heides theorie interessant) als wel voor hen die snel een goed overzicht wensen van de migratie uit de grote steden.

P. W. Blauw

Mark J. Miller: **Foreign workers in Western Europe, an emerging political force.** Praeger, New York, 1981, 228 blz.

Donderdag 17 februari 1981. De *Nederlandse Staatscourant* verschijnt in een buitengewone editie. Plechtstatig wordt een aantal belangrijke veranderingen in de Grondwet afgekonddigd. Eén van die veranderingen is het in principe toekennen van actief en passief kiesrecht aan buitenlandse ingezetenen voor gemeenteraadsverkiezingen. Waarnemers menen dat dit recht van fundamenteel belang is, immers slechts als kiesgerechtigden zouden buitenlanders politieke invloed kunnen laten gelden. Zolang zij gespeend zijn van dit recht zijn zij politiek vooralsnog gedoemd 'non-persons' te blijven. Op diezelfde donderdag wordt een delegatie buitenlandse WAO'ers op het ministerie van Sociale Zaken ontvangen. De buitenlandse activisten overhandigen aan staatssecretaris De Graaf van Sociale Zaken een petitie met handtekeningenlijsten. Zij protesteren hiermee tegen het beknibbelen op de WAO-uitkeringen. Zoveel is duidelijk: deze buitenlanders beschikken weliswaar (nog) niet daadwerkelijk over het kiesrecht, niettemin bewandelen zij het politieke pad. Op dezelfde wijze als talloze Nederlanders dat doen – buiten de politieke partijen om – roepen zij de betrokken bewindsman ter verantwoording en proberen zij de politiek van de regering ten gunste van de buitenlanders te beïnvloeden. Door mobilisatie van de achterban zetten zij hun eisen kracht bij.

Deze gebeurtenis in Nederland illustreert het feit dat de komst van miljoenen immigranten naar Noordwest-Europa ook verregaande *politieke* consequenties heeft. Vooraanstaande wetenschapsbeoefenaren als S. Castles, G. Kosack, B. Granotier, A. Gorze.a. betitelen immigranten echter als machteloos en politiek monddood. Veel oog voor de actieve politieke rol, die immigranten wel degelijk spelen, lijkt er niet te zijn.

Juist daarom is het boek van Miller zo verfrissend. Hij zet zich scherp af tegen de zwartkijkers die menen dat de immigranten in politiek opzicht apathische gemeenschappen vormen. Met verve toont deze Amerikaanse politicoloog in de door hem onderzochte landen Frankrijk, Duitsland en Zwitserland aan dat immigranten van groeiende politieke betekenis zijn.

In het eerste hoofdstuk, onder het veelzeggende kopje 'the thesis of foreign worker political quiescence' laat Miller zien hoe coryfeeën uit de wetenschap de politieke rol van immigranten schromelijk onderschatten. Tevens introduceert hij summier het immigratiebeleid van respectievelijk Frankrijk, Duitsland en Zwitserland en somt hij de wettelijke mogelijkheden op van immigranten om daar politiek te bedrijven.

In het tweede hoofdstuk pleit Miller voor een herbezinning op de politieke rol van immigranten. Het ontberen van kiesrecht acht Miller spijtig, maar dan nog geen ramp. Immers 'buitenlanders beschikken over aanzienlijke hulpbronnen die van politieke betekenis zijn, niet alleen voor de immigranten zelf, maar ook in termen van nationale en internationale politiek in zowel het gastland als het land van herkomst' (p. 23).

Die alternatieve hulpbronnen vormen de inhoud van de volgende hoofdstukken. Zo behandelt Miller de wederzijdse beïnvloeding van migranten en de politiek van het her-

komstland. Hun verbondenheid kan leiden tot merkwaardige verschijnselen. Zo wordt de 'Amicale des Algériens en Europe' (AAE) door de Franse autoriteiten officieel erkend als de enige vertegenwoordiger van de Algerijnse gemeenschap in Frankrijk, hetgeen haar een min of meer diplomatieke status geeft. De AAE maakt allerlei politieke wensen aan de Franse autoriteiten kenbaar, maar ook aan de Algerijnse. Op hun beurt benutten die de AAE om politieke loyaliteit onder de Algerijnse emigranten te verwerven en te behouden. Dat dat niet helemaal lukt, moge blijken uit de actieve oppositie tegen het Algerijnse regime zoals die in Frankrijk floreert; een oppositie welke in Algerije zelf onmogelijk is. Interessant is dié paragraaf die handelt over de deelname van migranten aan Italiaanse, Portugese en Spaanse verkiezingen; vooral de linkse partijen aldaar profiteren van hun stemmen. 'Zwitserse Italianen' hebben zelfs druk op hun eigen overheid uitgeoefend, wat resulteerde in actieve bemoeienis van de Italiaanse overheid met het lot van Italianen in Zwitserland.

Hoofdstuk 4 gaat over buitenparlementaire oppositie, dat wil zeggen dié activiteiten, die op initiatief van immigranten georganiseerd zijn. Met name in Frankrijk is die fel, niet in de laatste plaats doordat de immigranten daar al lange tijd met virulente racistische reacties van autochtonen te maken hebben. Immigranten organiseren wilde stakingen, huisbezettingen en demonstraties om te protesteren tegen slechte werkomstandigheden of regeringsmaatregelen. Zij hebben ook actief deelgenomen aan het Parijse oproer van mei 1968. Soms vinden zij in de belangrijkste vakbonden en vooral in links-radicalen splinterpartijen, die de immigranten als revolutionaire voorhoede van de klassenstrijd beschouwen, bruikbare medestanders. Dat is in Zwitserland en Duitsland minder het geval, aldus de auteur. Daar wordt de politieke consensus door de sociale partners angstvallig bewaakt. Slechts marginale groeperingen, zoals de Duitse Jonge Socialisten, bieden steun.

Hoofdstuk 5 beschrijft de verschillende adviesorganen waarin immigranten hun zegje kunnen doen. Vooral in de Bondsrepubliek is een groot aantal van deze 'inspraak'organen opgericht. In de opsomming van Miller zien we zowel op gemeentelijk als op regionaal en landelijk niveau dergelijke instituties; er blijkt een grote variatie te bestaan in rekrutering en samenstelling van de leden, en in mate van zeggenschap van de buitenlandse leden en het adviesorgaan als geheel. De participatie van buitenlanders in vakbonden en de houding van de vakbonden ten opzichte van de buitenlandse arbeiders staan centraal in hoofdstuk 6. De Franse, Duitse en Zwitserse bonden blijken zich tegenover de belangenbehartiging van buitenlanders aanvankelijk terughoudend opgesteld te hebben. Miller beschrijft hoe in de loop der jaren '70 de Deutscher Gewerkschaftsbund (DGB) meer en meer aandacht krijgt voor buitenlanders. En niet zonder resultaat: een indrukwekkend aantal buitenlanders organiseert zich. Interessant is dat de DGB-politiek geïnspireerd is door de dreiging dat buitenlanders – met steun van extreem links – een eigen oppositionele bond zouden oprichten. In Frankrijk zien we een vergelijkbare ontwikkeling, zij het dat de organisatiegraad algemeen lager is. De belangenbehartiging voor buitenlanders staat daar vooral in het teken van de oppositie tegen de centrale overheid en van de concurrentie tussen de Confédération Générale du Travail (CGT) en de Confédération Française Démocratique du Travail (CFDT). In Zwitserland hebben met name de Italiaanse immigranten zich pas op grotere schaal bij één van de elkaar concurrerende bonden aangesloten, nadat die bonden nauwe relaties aangegaan hadden met vakbonden in Italië.

In het volgende hoofdstuk tenslotte bespreekt Miller kort de 'bondgenoten' van de immigranten: de politieke partijen, religieuze organisaties en 'Civil Rights Organizations'. Immigranten sluiten zich zelden aan bij politieke partijen. Niettemin zijn er uitzonderingen: de Communistische Partij en de *Gauchistes* in Frankrijk of de Jonge Socialisten in Duitsland.

Wat het boek onder meer boeiend maakt is de aandacht voor de rol van autochtonen in de

politieke strijd van immigranten. Uitvoerig beschrijft Miller hoe (met name extreem linkse) groepen de buitenlanders van dienst zijn. Dat die autocratische zaakwaarnemers daarmee niet alleen de buitenlanders helpen, maar ook eigen belangen dienen, komt goed uit de verf. Toch legt Miller steeds het accent op de bijdrage van buitenlanders. En hij geeft er blijk van die zaken grondig bestudeerd te hebben. Millers boek blinkt uit door de ongelooflijke hoeveelheid empirisch materiaal. Zijn gedetailleerde beschrijving van de groeiende politieke kracht van buitenlanders is een 'eyeopener'. De lezer krijgt licht de indruk dat vrijwel niets de buitenlanders het bedrijven van politiek meer in de weg staat. Het lijkt welhaast of Miller in zijn drang om hun politieke kracht aan te tonen wat al te lichtvoetig voorbijgaat aan de moeilijkheden die zij toch ook ondervinden. Zou hij daarom slechts de *linkse* partijen bespreken (in hfdst. 7)? De rechtse gaullistische partijen in Frankrijk komen in het boek niet voor; evenmin als de Duitse CDU, CSU of FDP; ook wordt de lezer weinig wijzer over de relatie tussen de politieke partijen en de buitenlanders in Zwitserland na de beruchte *Überfremdungsreferenda*.

Voorts vind ik in Millers empirisch materiaal onvoldoende grond voor de verstrekkende opmerking dat buitenlanders tot de meest militante elementen in de Westeuropese vakbonden behoren (p. 165); ook zijn conclusie dat migratie politieke verbanden heeft gecreëerd tussen het gastland en het land van herkomst doet wat gechargeerd aan, alsof er voordien geen politieke relaties zouden zijn geweest (p. 58). De auteur beschrijft de Duitse en Zwitserse vakbonden als geïncorporeerd in de respectievelijke overheden. Hierdoor hebben volgens hem die bonden medeverantwoordelijkheid gedragen voor de werving van immigranten en daarom zullen zij zich extra inzetten voor buitenlanders. Dat een andere visie mogelijk is, bewijst het artikel van Schmitter (1), die een geheel andere mening toegedaan is. Volgens haar zijn de Zwitserse bonden in het geheel niet betrokken in het overheidsbeleid. Ze zouden ook maar weinig invloed hebben gehad op het immigratiebeleid en ook maar weinig aandacht aan buitenlanders besteden.

Waar het boek uiteindelijk zijn waarde aan ontleent, is dat Miller de politieke kracht laat zien van een groep die geen kiesrecht bezit. Het loont beslist de moeite het boek te lezen, maar het is jammer dat de prijs van het boek (f 127,15) aankoop door een groot publiek in de weg staat.

Jan Rath

Noot:

1. Schmitter, B. E. 'Trade unions and immigration politics in West-Germany and Switzerland', *Politics & Society*, 10 (1981) 3, pp. 317-334.

Christine Oppong: **Middle Class African Marriage**, George Allen & Unwin, Londen, 1981, 190 blz.

Dit boek heeft een interessante geschiedenis. Het onderzoek ervoor vond plaats aan het eind van de jaren zestig toen antropologen zich bezighielden met huwelijk en verwantschap en met de veranderingen op dat terrein onder druk van urbanisatie, onderwijs en westerse waarden. In 1970 werden de uitkomsten van dat onderzoek wereldkundig gemaakt in een proefschrift met, zoals gebruikelijk, een ingewikkelde en stoffige titel. In 1974 werden zowel titel als inhoud van het proefschrift vereenvoudigd en verscheen het boek *Marriage among a matrilineal elite*. Nu, dat wil zeggen 1981, ligt er een paperback voor ons dat niet alleen in zijn prijs maar ook in zijn titel dichterbij de mensen is gekomen, want de 'elite' is 'middle class' geworden. Het interessante is echter dat dit boek, geschreven als een familiestudie, nu

vooral van belang is omdat het tevens een vrouwenstudie is. Als ik de uitgever was had ik er daarom van gemaakt: *Wives and husbands* (let op de volgorde) *in an African middle class*.

Deze studie verdient de aandacht van feministische antropologen om minstens twee redenen. Op de eerste plaats omdat het hier gaat om een matrilineaire maatschappij, de Akan van Ghana. De auteur beschrijft het geleidelijke verlies van deze matrilinealiteit voor vrouwen gehuwd met hogere ambtenaren in de hoofdstad Accra. De tweede reden waarom dit boek belangrijk is, is dat het handelt over het privé-domein van het huwelijk. Het *avant-la-lettre*-karakter van deze studie van vrouwen (en mannen) heeft ertoe geleid dat het onderzoek zich niet uitsluitend op de publieke sfeer heeft gericht, zoals vele latere studies wel zouden doen, maar machts- en onmachtsuitoefening tussen mannen en vrouwen juist in het huishouden bestudeert. Het boek is daarom, met het welhaast klassieke werk van Elizabeth Bott, *Family and social network* uit 1957, een van de zeldzame antropologische studies die het wel hebben over macht en besluitvorming binnenskamers. Feministische antropologen die tot voor kort, net als werk- en wetgevers, gedacht schijnen te hebben 'what people do in their own homes is their affair' (citaat van Ann Oakley in *Housewife*, p. 8) en dus onbelangrijk, komen daar nu van terug. Ze hebben echter een lange achterstand in te halen.

In het eerste hoofdstuk geeft de auteur een verslag van haar onderzoeksmethoden en presenteert haar theoretisch kader. Haar onderzoek bestond uit lange en intensieve interviews met 12 echtparen, gecombineerd met participerende waarneming. Daarnaast beantwoordden 85 hogere ambtenaren een enquête over onderwerpen als afkomst, onderwijs, werk en huwelijk. Het is wellicht van belang te weten dat de auteur, hoewel zelf niet Akan, zoals haar naam doet vermoeden, vele jaren in Ghana gewoond en gewerkt heeft en in een situatie heeft geleefd die vergelijkbaar is met die van de echtparen die zij beschrijft. Haar theoretisch begrippenkader bouwt voort op dat van Bott en anderen die sociaal gedrag beschrijven met behulp van roltheorie en netwerkanalyse. Net als Bott gebruikt zij de begrippen 'openness' en 'closure' om huwelijken te typeren en 'jointness' en 'segregation' voor huwelijksrelaties.

Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de verwantschapstradities bij de matrilineaire Akan en aan de belangrijkste factoren die tot verandering geleid hebben.

In het derde hoofdstuk wordt beschreven hoe de betrokken echtparen voortdurend geconfronteerd worden met tegengestelde eisen vanuit het moderne sociaal-economische systeem waarvan zij nu deel uitmaken en vanuit de matrilineaire grootfamilie waar zij nog steeds toe behoren. De problemen van deze ambivalentie worden verduidelijkt aan de hand van een aantal casussen die laten zien hoe de betrokkenen hun huidige positie verworven hebben, getrouwd zijn, een huishouden hebben opgezet en welke rol de matrilineage in die processen gespeeld heeft.

De twee daaropvolgende hoofdstukken behandelen het hoofdthema van het boek: de verdeling van taken en middelen tussen de echtgenoten. Onderwerpen die ter sprake komen, zijn de familie-inkomsten, het beheer over en de besteding van die inkomsten, de deelname van de man in huishoudelijke taken, processen van macht en besluitvorming binnen het gezin en de conflicten waarmee die gepaard gaan. De auteur onderscheidt drie typen van besluitvorming: 'syncratic', 'autonomic' en 'husband-dominated' en brengt die in verband met aspecten van de gezinseenheid (open of gesloten), de eigen 'resources' van de vrouw, en de relatie tussen de huwelijkspartners. De veranderingen die plaatsgevonden hebben, worden beschouwd als aanpassingen binnen het gezin aan maatschappelijke veranderingen, vooral op economisch en demografisch gebied. De meest intrigerende observatie is waarschijnlijk dat de zogenaamde 'emancipatie' voor vrouwen in deze maatschappelijke klasse ertoe geleid heeft dat deze vrouwen, door hun elite-huwelijk, drie wezenlijke voorwaarden voor autonomie hebben verspeeld, drie voorwaarden waaraan hun 'ongee-

mancipeerde' zusters op het platteland wel voldoen. Die voorwaarden zijn: financiële onafhankelijkheid, de mogelijkheid terug te vallen op de matrilineaire groep en de vrijheid tot echtscheiding en het sluiten van een nieuw huwelijk. In die zin is deze studie een geslaagd voorbeeld van een wetenschapsbeoefening die gericht is op 'de kennis van de onbedoelde effecten van doelbewust handelen', zoals Bart Tromp onlangs de sociologie treffend karakteriseerde.

S. van der Geest

Hendrik van der Zee: Tussen vragen en antwoord; beginselen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, Meppel, Boom, 1983.

De auteur zelf noemt dit boek een uit de hand gelopen poging een nieuwe uitgave te verzorgen van een eerder verschenen boek van zijn hand: 'Het vraaggesprek'. In het 'Vooraf' zegt hij: 'Stond eens het vraaggesprek op de voorgrond en onderzoek op de achtergrond, nu zijn de rollen omgedraaid: onderzoek is het geheim, het vraaggesprek de sleutel. Gebleven is de grondtoon: het stimuleren tot het bedenken van eigenzinnige oplossingen, waar het gaat om onderzoek naar maatschappelijke situaties die om verandering vragen'. Hij vindt het boek geschikt enerzijds als leerstof in een interviewpracticum, anderzijds als kennismaking met de methodologie van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Als doelpopulatie ziet hij studenten uit verschillende takken van wetenschap en van hogere beroepsopleidingen.

De inhoud van het boek laat zich als volgt samenvatten: Na een inleidend hoofdstuk 1 wordt in hoofdstuk 2 een inleiding tot wat de auteur noemt 'praktijkgerichte methodologie' gegeven; in hoofdstuk 3 wordt het vraaggesprek in relatie gebracht tot andere wijzen van dataverzameling. De hoofdstukken 4 t/m 12, dat wil zeggen het leeuwedeel van het boek, gaan over het vraaggesprek; in de hoofdstukken 13 en 14 worden respectievelijk de analyse en de verslaglegging behandeld. Het laatste hoofdstuk (15) heeft een afsluitend karakter; het bevat een aantal oefeningen.

Zoals hieruit blijkt, is het grootste gedeelte van het boek gewijd aan het vraaggesprek en dit is tegelijkertijd het beste gedeelte. De andere onderwerpen worden slechts zeer summier en oppervlakkig aangeraakt.

Op p. 13 wordt gesteld dat de doorsnee-onderzoeker 'matig tot beroerd' uitgerust is voor het doen van praktijkgericht onderzoek; op p. 14 wordt op de schaarste aan geschikt leermateriaal gewezen. Dit mag wel terecht zijn, maar de auteur brengt de zaak ook niet verder. De pretentie van een 'praktijkgerichte methodologie' wordt niet waargemaakt. De behandeling van andere wijzen van dataverzameling, van analyse en van rapportering, zijn zo fragmentarisch, dat daardoor ook de andere pretentie – 'onderzoek is het geheim, vraaggesprek de sleutel' – ook grotendeels de mist in gaat.

Samenvattend oordeel: het deel over het vraaggesprek is goed, de rest stelt weinig voor; geschikt als leerstof in een interviewpracticum.

Tot slot twee opmerkingen over aperte onjuistheden, die in een eventuele volgende editie gecorrigeerd dienen te worden:

1. Op p. 131 wordt het aselechte karakter van steekproeven verward met 'representativiteit' (in de zin van ongeveer gelijke proporties van allerlei subcategorieën in de steekproef en in de populatie). Het aselechte karakter garandeert dergelijke 'representativiteit' helemaal niet en de aselechte werkwijze beoogt ze ook niet.
2. Op p. 135 wordt de betrouwbaarheid van steekproefuitkomsten afhankelijk gesteld van de *steekproefgrootte in verhouding tot de populatieomvang* (cursivering Alb.). Dit geldt

slechts in uitzonderlijke gevallen, namelijk bij zeer kleine populaties gevoelig als oneindig worden beschouwd en dan is de verhouding tussen de steekproefgrootte en de populatieomvang totaal irrelevant.

M. Albinski

W. P. Knulst: Mediabeleid en cultuurbeleid. Een studie over de samenhang tussen de twee beleidsvelden. Serie 'Vorstudies en achtergronden mediabeleid' van het SCP voor de WRR, deel M 10; Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1982, 187 blz.

Er bestaat een markt voor informatie en cultuuruitingen, die zowel naar inhoud als naar communicatiemedium en wijze van exploitatie zeer gedifferentieerd is. Sinds jaar en dag bemoeit zich de overheid daarmee. Via het omroepbestel regelt zij de toegang tot de ether en de verdeling van de zendtijd; bij de pers, de film en de kunst vindt overheidsbemoeienis voornamelijk in de vorm van subsidies plaats.

Op de vraag waarom de overheid het tot haar taak rekent, zich met de openbare stroom van informatie en cultuuruitingen in te laten, is geen eenduidig antwoord te geven. Bij pers en omroep gaat het – en dat is, gelet op de verzuijingstendensen die zich in Nederland al lang geleden begonnen te manifesteren, geen toeval – in de eerste plaats om de instandhouding van een pluriform bestel. Bij de muziek, de film, het theater, de letteren, de musea en de archieven staat de waarborging van een voor waardevol gehouden cultuurtraditie voorop. Het mediabeleid laat zich dus door andere doelstellingen leiden dan het cultuurbeleid, hetgeen de vraag oproept in hoeverre beide beleidssectoren elkaar wellicht bijten en of er geen behoefte bestaat aan een meer samenhangend beleid inzake media en cultuurvoorzieningen.

In opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid heeft W. P. Knulst van het Sociaal en Cultureel Planbureau zich in deze problematiek verdiept en daarover een voorstudie geschreven die er wezen mag.

Hij laat zien hoe rond het aanbod van informatie en cultuur kwaliteitsmaatstaven (vooral artistieke en ideologische) zijn gegroeid die in de loop van de tijd vervlochten zijn geraakt met de hoofddoelstellingen van de cultuurpolitiek van de overheid. De centrale beginselen waarvan zij uitgaat zijn niet van vandaag of gisteren; ze hebben al vele kabinetscrisissen overleefd en staan eigenlijk nauwelijks ter discussie. Als belangrijkste normatieve uitgangspunten voor de overheidsbemoeienis met cultuur onderscheidt de auteur: 1. het bevorderen van een vrije circulatie van ideeën en informatie; 2. het scheppen van institutionele bases voor ideële verscheidenheid; 3. bescherming van de intellectuele cultuurtraditie; 4. bescherming van Nederlandse cultuuruitingen en 5. bevordering van volksoontwikkeling.

De vraag rijst dan natuurlijk of deze beginselen en de wijze waarop eraan uitvoering wordt gegeven nog wel voldoende zijn afgestemd op veranderingen in de samenleving (ontzuiling, gezagsverlies van aloude opvoedingswaarden en van min of meer waardevaste criteria om informatie en cultuuruitingen mee te kwalificeren enz.) en op actuele ontwikkelingen in de aanvoer van informatie en cultuuruitingen en op de wijze waarop het publiek daarvan gebruik maakt.

In verband daarmee analyseert Knulst het functioneren van het bestaande omroepbestel en de tot nu toe gevoerde politiek van cultuurspreiding, om tot de conclusie te komen dat zowel het media- als het cultuurbeleid bijstelling behoeven. Oog hebbend voor de verschillen in hoofddoelstellingen tussen beide beleidssectoren pleit hij niet voor een volstrekte integratie, wel voor meer samenhang; aan de hand van een drietal modellen laat hij zien hoe meer coördinatie verwezenlijkt zou kunnen worden.

Knulst heeft het zichzelf in deze studie niet gemakkelijk gemaakt. Hij heeft zich niet op de stoel geplaatst van de beleidsadviseur die goed onderbouwde suggesties aanreikt die politiek of anderszins haalbaar zijn. Evenmin heeft hij zich de rol van cultuurcriticus aangemeten die ten aanzien van kwaliteitsstandaarden eigen voorkeuren uitspreekt; voor hem zijn deze standaarden maatschappelijke realiteit; hij wijst er de overheid slechts op, dat zij deze niet consequent toepast. Veeleer laat Knulst zich kennen als een toegewijd studietelegrafist die zijn werkterrein goed kent en die vanuit die kennis aangeeft op welke punten zich fricties voordoen en met welke problemen een samenhangend media- en cultuurbeleid in een sterk veranderende samenleving te worstelen heeft. Een prima voorstudie.

Q. J. Munters

P. G. Klandermans: **Participatie in een sociale beweging; een mobilisatiecampagne onderzocht**, VU Boekhandel/Uitgeverij, Amsterdam, 1983, 293 blz.

Vakbondsonderzoek in Nederland behoort vrijwel uitsluitend tot het domein van sociologen en economen. De nieuwsgierigheid wordt dan al snel extra geprikkeld als een vertegenwoordiger van een andere sociaal-wetenschappelijke discipline het vakbondswezen bestudeert. Het proefschrift van sociaal-psycholoog Klandermans bevat de resultaten van een onderzoek naar de participatie van leden in vakbondsactiviteiten als gevolg van mobilisatiepogingen van de Industriebond FNV tijdens de CAO-onderhandelingen waarin deze bond en onderhandelaren van het AKZO-concern in 1979 verwickeld waren. Voor het eerst stond toen arbeidstijdverkortung op de agenda. De onderzoeker wilde vooral aan de weet komen hoe individuele vakbondsleden reageerden op pogingen hen voor acties te mobiliseren en hoe veranderingen in hun bereidheid hieraan deel te nemen, konden worden verklaard.

Klandermans' werkwijze bestond uit het herhaald interviewen van zeven groepen vakbondsleden, verspreid over drie bedrijven van AKZO-Nederland. De interviews, afgenomen aan de hand van schriftelijke vragenlijsten met voornamelijk voorgecodeerde antwoorden door medewerkers van het Nederlands Instituut Publieke Opinie, vonden zevenmaal plaats, telkens kort voor of na belangrijke gebeurtenissen tijdens de CAO-onderhandelingen. Via een vernuftig roulatiesysteem heeft de onderzoeker ervoor gezorgd dat niemand vaker dan driemaal werd geïnterviewd.

Liefst een derde deel van de eigenlijke tekst van het boek is gewijd aan een uiteenzetting over het gebruikte theoretische kader. Zoveel ruimte had de auteur ook wel nodig, want hij maakte voor zijn studie gebruik van elementen uit de zogenaamde *resource mobilization* theorie, de kennis-kloofhypothese en het waarde-verwachtingsmodel. Dit model alleen al omvat weer vijf theorieën, waarvan Klandermans de motivatietheorie, de attitudetheorie en de kansschattingstheorie heeft uitgekozen; op 'pragmatische gronden' blijven de lezer de gedragspredictietheorie en de terugkoppelingstheorie bespaard.

Het vereist een wel zeer grondige kennis van de sociaal-psychologische terminologie om de precieze samenhang tussen al deze theorieën, deeltheorieën en hypothesen te doorgronden en veel doorzettingsvermogen om zelfs maar te vatten wat er geschreven staat. Dan nog zal niet iedereen onmiddellijk duidelijk zijn wat de schrijver bedoelt met een zin als: 'De valentie van het actiedoel is een functie van de instrumentaliteit van het actiedoel voor secundaire doelen en de valentie van die secundaire doelen'. (p. 62). Het lijkt er sterk op dat de schrijver zich tot het uiterste heeft ingespannen om de resultaten van zijn op zich interessante onderzoek zo ontoegankelijk mogelijk te presenteren: 'nut' heet bij hem 'instrumentaliteit', 'onderzoeksontwerp' is 'onderzoeksdisein' en twee verschijnenselen hangen nu nooit eens samen, maar het ene is altijd een functie van het andere. Daarbij herhaalt

de schrijver zich iets te vaak door telkens terug te kijken, samen te vatten en aan te geven wat er nog komen gaat. Al met al ziet het rapport er heel geleerd uit, zoals het een Nederlandse dissertatie betaamt.

Wie nog verwacht zou hebben dat een sociaal-psycholoog die zijn vertrouwde laboratorium heeft verlaten om in de wijde wereld een soort veldwerk te (laten) doen, met zoiets als een indringende beschrijving van de sociale werkelijkheid voor de dag zou komen, wordt ernstig teleurgesteld: er komt geen vakbondslid van vlees en bloed in het rapport voor. Geen wonder eigenlijk, want de onderzoeker heeft zelf alleen met vakbondsbestuurders gesproken en de interviews (van maximaal één uur) met de leden uitbesteed aan anderen. Sterker, alles wijst erop dat de onderzoeker voornamelijk geïnteresseerd was in de toetsing van zijn denkbbeelden over participatie in een sociale beweging en niet of maar zijdelings in het wel en wee van een vakbond in moeilijke tijden. Dit blijkt niet alleen uit de titel en ondertitel waarin een aanduiding ontbreekt dat de studie een vakbond betreft, maar vooral uit de passage: 'Een vraagstelling legt nog niet het gebied vast waarop men voor zijn onderzoek neerstrijkt. Wat we nodig hadden was een organisatie binnen een sociale beweging die zijn leden tracht te mobiliseren'. (p. 72). Hier komt de aap uit de mouw: de onderzoeker had eerst een 'onderzoeksdesign' en heeft daarbij een object gezocht dat daarbinnen lekker te onderzoeken viel. Nu is hier op zich niet zoveel tegen, als er maar valide resultaten uit de bus komen. Hierop komt ik zo terug.

Wat zijn de resultaten van het onderzoek? Alle hypothesen blijken van A tot Z door de uitkomsten te worden ondersteund. Ik zal er enkele noemen. Vakbondsleden met een hoge sociaal-economische status en een grotere binding aan de bond waren beter op de hoogte van de inzet van de onderhandelingen en van wijzigingen daarin dan andere leden. Naarmate de leden er meer van overtuigd waren dat arbeidstijdverkorting de werkloosheid zou kunnen helpen terugdringen, stonden ze positiever tegenover dit actiedoel. Het vertrouwen in dit doel en de bereidheid hiervoor acties te voeren namen gestaag af, onder meer doordat met name de kaderleden zich door de vele plotselinge beleidswijzigingen van de Industriebond overrompeld voelden. Niet de (waargenomen) kosten en baten van het actiedoel, maar die van deelname aan de bondsactiviteiten bepaalden de 'actiebereidheid'. Deze bereidheid was het grootst in het bedrijf met de hoogste organisatiegraad en de sterkste vakbondspositie en ze nam toe naarmate de leden vermoedden dat velen met hen actie zouden voeren.

Zijn de uitkomsten valide? Er zijn redenen om hieraan zo nu en dan te twijfelen. De belangrijkste is dat Klandermans geen rekening heeft gehouden met de mogelijkheid dat mensen 'sociaal wenselijke' antwoorden kunnen geven op de gestelde vragen. Zo concludeert hij dat bij de 'actiebereidheid' beloningsmotieven (wat levert deelname aan acties mij op en wat kost het me?) niet zo'n belangrijke rol speelden (p. 214). Hij is daarbij afgegaan op vragen als: 'Gesteld dat het u geld zou kosten als u meedoet aan een actie in verband met de CAO-onderhandelingen, vindt u dat niet zo bezwaarlijk, bezwaarlijk of erg bezwaarlijk?' (p. 97). Het is niet ondenkbaar dat veel mensen hierop 'niet zo bezwaarlijk' hebben geantwoord, alleen maar omdat ze bijvoorbeeld niet voor materialisten aangezien wilden worden.

Wel vaker lijkt de auteur zich niet erg te bekommeren om mogelijke discrepanties tussen wat mensen doen en zeggen dat ze doen of zullen doen. Hij gaat er bijvoorbeeld vanuit dat participatie in sociale bewegingen rationeel bepaald is (p. 53), wat dat dan ook wezen moge, en meent later dat zijn bevindingen deze aanname niet tegenspreken. 'We moeten constateren, dat we in bevredigende mate een gedragsintentie hebben kunnen voorspellen met een theorie (de waarde-verwachtingstheorie, RdJ) die uitgaat van de rationaliteit van menselijk gedrag'. (p. 210). Als je je onderzoek baseert op uitspraken van mensen over hun (toekomstig) gedrag, dan stemt dat natuúrlíjk overeen met hun gedrags*intentie*, maar dat zegt nog

niets zonder meer over het werkelijke *gedrag* dat ze (zullen) vertonen. Derhalve is zijn uitspraak over de rationaliteit van menselijk gedrag niet rationeel.

Een andere reden dat Klandermans precies de resultaten heeft gevonden die hij zocht, is waarschijnlijk het feit dat relevante informatie die niet in het dwangbuis van zijn 'design' paste, buiten beschouwing is gebleven. Zo vindt hij het 'ondoenlijk' de mobilisatiecampagne van de bond tot 'in details' te beschrijven (p. 118). Natuurlijk is dat moeilijk, van zo'n afstand; om dat te kunnen doen is participerende observatie of diagnostisch crisisonderzoek geboden. Dan zou de onderzoeker informatie hebben kunnen verkrijgen over zulke details als: via welke formele en informele kanalen werd de campagne gevoerd? werd daarbij – openlijk of achter de coulissen – druk uitgeoefend op de leden? heeft de 'tegenpartij', de werkgever, geprobeerd roet in het eten te gooien? en dergelijke vragen meer. De effecten hiervan op de 'actiebereidheid' zouden wel eens groot geweest kunnen zijn. Nu is het resultaat van Klandermans' niet geringe inspanningen helaas een steriel rapport zonder veel verrassingen, waarvan de geloofwaardigheid hier en daar betwist kan worden.

R. J. de Jongh

Habermas' Theorie van het communicatieve handelen

Habermas biedt een
indringende diagnose van
de belangrijkste problemen
waarmee westerse landen
te kampen hebben. Een
samenvatting door
Kunneman (f 21,—)

In de boekhandel en bij Uitgeverij Boom,
Postbus 58 7940 AB Meppel